

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

Klassificering av publikationer

Olof Rudbeck, hydroteknologin och nyttans tidevarv
i Finland (ca 1650–1750)

Frögerståget

När kom franciskanbröderna till Kökar?

Forskarnas röst vid digitalisering av kulturarvet

2012:2

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-6187 7556 (Jens Grandell)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Klassificering av publikationer

I undervisnings- och kulturministeriets förslag till ny modell för universitetens finansiering ingår en klassificering av vetenskapliga publikationer. På basis av denna klassificering erhåller ett universitet mera pengar om dess forskare skriver i bättre publikationer, m.a.o. sådana som har en högre klassificering. Bl.a. av denna anledning har man skapat ett system för klassificering av finländska vetenskapliga tidskrifter och serier samt bokförläggare. Vetenskapliga samfundens delegation har sålunda på uppdrag av samarbetsorganet för Finlands universitet UNIFI r.f. förverkligat projektet Publikationsforum (fi. Julkaisufoorumi). Uppdraget genomfördes av 23 expertpaneler, vilka representerade olika discipliner. Den första klassificeringen omfattande 19 500 tidskrifter och serier samt 1 200 bokförläggare och blev färdig i slutet av år 2011. Några mindre kompletteringar har genomförts våren 2012.

De vetenskapliga tidskrifterna och serierna har indelats i tre klasser. I klass 1 ingår samtliga tidskrifter och serier vilka uppfyller kraven på en vetenskaplig publikationskanal. Klass 2 (ca 20 procent) omfattar de olika disciplinernas ledande vetenskapliga tidskrifter och serier. Därtill har expertpanelerna kunnat välja ut de allra högklassigaste tidskrifterna och serierna, ca $\frac{1}{4}$ (5 procent), i klass två och placera dem i klass 3. En uppdatering av klassificeringen skall ske vart tredje år, nästa gång alltså år 2014. Hösten 2012 kan därtill Publikationsforum anta nya publikationer till klass 1.

Kriterierna för indelningen av vetenskapliga tidskrifter och serier är strikta. För att överhuvud kunna upptas i klass 1 krävs det att tidskriften använder sig av refereesystem. Klass 2 omfattar i regel internationella vetenskapliga tidskrifter och serier, men några inhemska, både finsk- och svenskspråkiga vetenskapliga tidskrifter och serier, vilka uppfyller kriterierna för klass 2 och kan anses vara ledande i landet inom sin disciplin, har även placerats i denna klass. Av inhemska vetenskapliga tidskrifter och serier som representerar historia har *Historisk Tidskrift*

för Finland glädjande nog placerats i klass två, i gott sällskap med sin finskspråkiga kollega *Historiallinen Aikakauskirja* och serien *Historian Arkisto*. Denna klassificering är ett nog så gott bevis för att *HTF* håller hög vetenskaplig kvalitet. Att skriva i svenskspråkiga *HTF* innebär sålunda inte bara att bidraget kan läsas av forskare i hela Norden, utan också att ett intaget bidrag i denna refereetidsskrift med hög klassificering blir extra meriterande för skribenten. *Qualitas potentia nostra!*

Lars-Folke Landgrén

Olof Rudbeck, hydroteknologin och nyttans tidevarv i Finland (ca 1650–1750)

Tre perspektiv på temat

Iden här uppsatsen lyfter jag fram tre teman, som tidigare inte behandlats i finländsk forskning eller som fått en mycket ytlig behandling. I motsats till i Sverige¹ har man i Finland i princip inte alls undersökt teknikhistoria under äldre perioder, och om man fokuserar på hydroteknologi och uttryckligen hydroteknologi i Finland är resultatet ännu magrare.² Teknologi före år 1800 har berörts närmast i konsthistorisk bemärkelse, t.ex. ur ett byggnadshistoriskt perspektiv eller ur ett etnologiskt perspektiv i fråga om skeppsbyggande.³ Ett undantag utgörs av allmogeteknologin (t.ex. vattenkvarnarna) och allmogebyggandet, som i stor utsträckning blivit föremål för undersökningar. Bruken, t.ex. järn- och glasbruken samt finbladssågarna, representerade en högre grad av teknologi, men de har inte undersökts ur ett teknologiskt perspektiv.⁴ Även vetenskapshistoriskt sett

-
1. T.ex. Pehr Dahl, *Svensk ingenjörskonst under stormaktstiden. Olof Rudbecks tekniska undervisning och praktiska verksamhet* (Uppsala 1995); Svante Lindqvist, *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology into Sweden, 1715–1736*, Uppsala Studies in History of Science 1 (Uppsala 1984); Sven Rydberg (red.), *Svensk teknikhistoria* (Hedemora 1989).
 2. Christer Bruun, *The Water Supply of Ancient Rome: A Study of Roman Imperial Administration* (Helsinki 1991); Nils Meinander, *En krönika om vattensågen* (Helsingfors 1945). Om vattensågarna i Baltikum, se Enn Küng, 'Vattensågar och skeppsbyggande i Ingermanland under 1600-talets senare hälft', *Historisk Tidskrift för Finland* 2011:1.
 3. T.ex. Finlands sjöhistoriska museums serie; Erkki Riimäla (toim.), *Navis Fennica. Suomen merenkulun historia 1. Puuruuhista syvänmeren purjelaivoihin* (Porvoo 1993).
 4. Om utländsk forskning om Östersjöområdet, se Karel Davids, *The Transfer of Windmill Technology from Netherlands to North-Eastern Europe from the 16th to Early 19th Century*, *Baltic Affairs: Relations between the Netherlands and North-Eastern Europe 1500–1800*, *Baltic Studies I* (Nijmegen 1990).

har teknologiska undersökningar fokuserat på t.ex. astronomi och lantmåteri. Spridningen av innovationer och teknologi i Finland har dessutom studerats närmast under industrialiseringens tidevarv. Olof Rudbecks inflytande i Finland har enbart undersökts ur ett idé- och lärdomshistoriskt perspektiv.⁵ Hans betydelse på teknologins område har inte studerats.

Ingenjören Olof Rudbeck och hans elever

Den mest berömde vetenskapsmannen under stormaktstiden, medicine professorn Olof Rudbeck d.ä.⁶ (1630–1702), är främst känd som upphovsman till det storsvenska (götiska) verket *Atlantica*⁷, och han är även internationellt känd för sin forskning om lymfkörtlarna och blodomloppet. Mindre känt är att han också var en framstående ingenjör och kartograf⁸ och en banbrytare på det tekniska området. Uppgifterna om Rudbeck som ingenjör är fragmentariska, eftersom hans arkiv, apparater och modellsamlingar (”raritets kammar”) förstördes då Uppsala brann år 1702.

Rudbeck ägnade sig inte enbart åt fornforskning och medicin (särskilt anatomi) utan också åt bergsmekanik, gruvmätning, kartografi och lantmåteri, finmekanik, instrumentbyggande, horologi, hortonomi, arkeologi (dateringsmetoder), pyroteknik, varvs- och fartygsteknik, brobyggande, vägbyggnad, befästningsarbete och stadsplanering, brandskydd och särskilt hydro- eller vattenteknologi. Till det sistnämnda området härrör sig planeringen av vattenledningar, kanaler, pumphar och uppfodringsmaskiner för upptagning av vatten och malm.⁹

-
5. Erkki Urpilainen, *Algot Scarin. Gööttiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella* (Helsinki 1993).
 6. Olof Rudbeck d.y. (1660–1740) var läkare och naturforskare (bl.a. en av de första ornitologerna i Sverige), som även intresserade sig för göticismen och var aktiv inom det första vetenskapliga sällskapet i Sverige, Bokwett Gillet.
 7. Olaus Rudbeck, *Atlantica I–IV*. Svenska originaltexten på uppdrag av Lärdoms-historiska Samfundet utgiven av Axel Nelson (Uppsala 1950).
 8. Rudbeck var en banbrytare bl.a. inom kartprojektion. Han uppgjorde som den första i Sverige en karta över norra halvklotet med en stereografisk ekvatorialprojektion. Herman Richter, *Geografiens historia i Sverige intill år 1800*, Lychonos-bibliotek 17:1 (Uppsala 1959), s. 83 och 103.
 9. De viktigaste Rudbeck-studierna: Dahl, *Svensk ingenjörskonst*; Gunnar Eriksson, *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (Stockholm 2002), se även *Rudbeckstudier. Festskrift vid Uppsala universitets minnesfest till högtidlighållande av 300-årsminnet av Olof Rudbeck D.Ä:s födelse* (Uppsala MCMXXX).

All teknologi som hade med vatten att göra, från hälsobad till varv, betecknar jag härefter som hydroteknologi, även om termen inte användes under Rudbecks tid. Maskiner och anläggningar som hade med vatten att göra kallades på den tiden vattenkonst ("wattukonst") och vattenmaskiner ("wattumachiner").¹⁰

Den fragmentariska bilden av Rudbeck som ingenjör kan kompletteras med hjälp av hans elever. De fortsatte hans arbete med att utveckla och tillämpa de maskiner (modeller) som han uppfunnit eller importerat samt hans projekt och idéer. Det traditionella yrkeskårmässiga förhållandet mellan elev och lärare var, särskilt inom teknologin, i början av 1700-talet fortfarande det främsta medlet för överföring av information, eftersom trycksaker och andra alternativa kanaler ännu var ganska ovanliga. I systemet ingick också studieresor, ett slags gesällresor, till lärdomscentren i Europa. Rudbecks monopolställning som auktoritet förstärkte det för tidsperioden typiska hierarkiska ledarskapet, där den personlige lärarens eller professorns dominans betonades.¹¹ Rudbecks elever å sin sida utbildade egna elever och förde på så sätt vidare den rudbeckiska ingenjörskonsten. Dessa rudbeckianer i andra generationen, som jag här kallar dem, spelade en betydande roll i återuppbyggnaden av Finland under nyttans tidevarv.

Götisk hydroteknologi

Vattnet som kraftkälla och kommunikationsväg var viktigt inte bara för Rudbeck utan för hela hans samtid. Hydroteknologin, den äldsta teknologigrenen, som tusentals år tidigare hade möjliggjort uppkomsten av högkulturer, upplevde sin sista storhetstid under Rudbecks tid.¹² Vattenkraft var före de första ångmaskinerna ("eld- och luftmaskiner") den effektivaste förnybara energikällan och i princip den enda kraftkälla som garanterade kontinuerlig drift.¹³ Vattenkraften var föremål för ett intensivt utvecklingsarbete. Man optimerade vattenhjul med matematiska metoder och tog initiativ till nya pumpar och upp-

10. Även utlänningar som besökte Sverige under 1600-talet förundrade sig över gruvorna. Se Sigurd Hallberg, *Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635* (Stockholm 1914), s. 67–71, 79–80.

11. Dahl, *Svensk ingenjörskonst*, s. 31–32, 55.

12. Norman Smith, *Man and Water: A History of Hydro-Technology* (London 1975), s. 3–18, 28–44.

13. Lindqvist, *Technology on Trial*, s. 23–92.

fodringsmaskiner. Det största problemet med vattenkraften var att den inte, i motsats till den effektivare men oregelbundna vindkraften, kunde flyttas, förutom på två sätt: genom att med hjälp av kanaler styra vattnet till den önskade platsen eller genom s.k. stånggång (på tyska *Stangenkunst*). Den sistnämnda metoden innebar att man med hjälp av trästörar flyttade vattenhulets kraft till den plats man önskade (upp till två kilometer).¹⁴ Sverige var det ledande landet inom såväl vattenhjul- som stånggångstekniken. Den ledande gestalten var Rudbeck-eleven Kristoffer Polhem.

Vattnet ingick också i Rudbecks götiska världsbild. I *Atlantica* härledde Rudbeck svenskarnas ursprung till syndafloden. Svenskarna härstammade från det folk som kommit med Noaks sonson Magog till Norden längs näs och floder i Ryssland. Folkens världshistoriska vandring var som blodet som pumpades runt i kroppen. Enligt Rudbeck var det forna Sverige en kulturvagga, från vilken influenser och innovationer – t.ex. skrivkonsten, astronomin, järnförädlingen och kompassen, hade spritt sig och gett upphov till bl.a. den grekiska och den romerska kulturen. Rudbeck var övertygad om att just Sverige var det Atlantis som beskrevs i Platons dialoger *Timaios* och *Kritias* – den sjunkna kontinenten. Efter att ha sjunkit hade landet så småningom kommit i dagen genom den s.k. vattenminskningen (”wattuminskning”), och vattnet hade därefter runnit ned i bottenlösa håligheter i havsbotten.¹⁵

Även hydrotekniskt sett var Atlantis ett paradiset. Enligt Rudbeck var öriket med sitt gynnsamma klimat och sin natur inte bara de svenska förfädernas hemland utan också synnerligen utvecklat då det gällde infrastruktur och särskilt hydroteknik. Ingenjören Rudbeck noterade broarna och det symmetriska kanalsystemet i Atlantis, som möjliggjorde tunga transporter på ett sätt som man i kärstigarnas Sverige endast kunde drömma om.¹⁶

Rudbeck var inte ensam om sina idéer. Den tyske jesuiten och uppfinnaren Athanasius Kircher (1602–1680) skrev i sin bok *Mundus subterraneus* (1664) att jordklotet var ett enormt hydrologiskt

14. Svante Lindqvist, 'Trä, vatten och muskelkraft', Sven Rydberg (red.), *Svensk teknikhistoria* (Hedemora 1989), s. 148.

15. Richter, *Geografiens historia i Sverige*, s. 122–123; Urpilainen, *Algot Scarin*, s. 45.

16. Eriksson, *Rudbeck*, s. 301; *Plato with an English translation. Timaeus, Critias, Cleitophon, Menexenus, Epistles*, The Loeb Classical Library (London 1966), dialogen *Critias*, s. 281, 287–289.

system.¹⁷ I dess kärna fanns ett flammande eldhav och inuti klotet fanns vattenfyllda tunnlar och håligheter. Vattnet på jordytan rann in i underjordiska gångar och flödade ut och bildade källor och floder, längs vilka det till slut rann tillbaka ut i havet. Man trodde att haven var bottenlösa.¹⁸ En stor tunnel under havsbotten gick från en öppning i Bottenhavet till den norska västkusten, där den mynnade ut i den beryktade malströmmen, en virvel som drog med sig fartyg.¹⁹ Jordklotet var en hydromekanisk maskin bestående av pumpar, bas-sånger, kanaler och vattensprutande sifoner.

Rudbecks vetenskaplig-tekniska verksamhet utgjorde en del av den götiska neptunismens världsbild och historietolkning (enligt neptunismen var den bibliska syndafloden en historisk händelse). Rudbeck var en barockvetenskapsman: det räckte inte längre med att enbart förlita sig på Bibelns och antikens auktoriteter, utan man måste söka också empiriska eller etymologiska belägg. (Att Rudbecks verksamhet ur ett modernt perspektiv var ovetenskaplig beror på att tolkningen av materialet bestod av helt fri association.) Han tog även i bruk en experimentell metod. För att vinna stöd för sina vågade visioner, i vilka hela den antika världen flyttades till Norden, gjorde Rudbeck många empiriska experiment och letade efter bevismaterial. Han sände ut malmexpeditioner som försökte lokalisera malmådror med hjälp av götisk etymologi, byggde kompasser (förvissad om att kompassen var en fornsvensk uppfinning), sökte (och fann!) med geodetiska metoder Atlantis urgamla kanaler i Uppsala, gjorde jordmånsanalyser för att finna Atlantis tempel och gjorde experiment med draging av båtar på land för att visa att argonauternas flodvandring till Sverige var sann.²⁰ Inspirerad av sin vattenpräglade världsbild utvecklade han sin

17. Maija Kallinen, *Change and Stability: Natural Philosophy at the Academy of Turku (1640–1713)*, *Studia Historica* 52 (Helsinki 1995), s. 200–202; Athanasii Kircher E Soc. Jesu, *Mundus Subterraneus* (Amstelodami 1660); Richter, *Geografiens historia i Sverige*, s. 121–124. Kircher uppfann bl.a en klocka och en orgel som drevs med vatten samt en flygmaskin.

18. Richter, *Geografiens historia i Sverige*, s. 128.

19. Kircher, *Mundus subterraneus*, s. 148–149.

20. Malmexpeditioner: *Atlantica* I Cap. VIII, s. 227. *Atlantica* IV, Cap. IV, s. 151. Planschband Tab. 50, Fig. 101–193. Cap. XXXVI, s. 502. Sökandet efter arken: *Atlantica* IV, Cap. I, s. 2. Om kompasser: Rudbeck till kansler M. G. De la Gardie 3.9.1678, Claes Annerstedt, *Bref af Olof Rudbeck d.ä. rörande Upsala universitet* (Upsala 1893–1905), s. 161; Jordmånsanalyser, *Atlantica* planschband Tab. 31, Fig. 104. Mätningar i Uppsalatrakten: *Atlantica* planschband Tab. VI ”*Upsala Iovis Neptuni et Plutonis olim sedes*”. I plansch-

teknologi. Han fick mer kunskap från det ledande landet på området, Holland, dit han reste långt innan han började skriva sin *Atlantica*.

Teknologiresan till Holland 1653–1654

Åren 1653–1654 gjorde Rudbeck en studieresa till det populära universitetet i Leiden. Universitetet var ledande på teknologins område. Rudbecks resa finansierades av hans dåvarande mecenater, drottning Kristina och kanslern Axel Oxenstierna. Det finns tyvärr väldigt lite uppgifter om själva resan, men syftet var utan tvekan att skaffa ny kunskap, särskilt teknisk sådan, till det teknologifattiga Sverige.

I Holland, som då var en mångkulturell metropol inom världshandeln, boktryckandet, kartografin, vetenskapen och särskilt hydrotekniken, öppnades en ny värld för Rudbeck. I Leiden studerade han medicin och närvarade vid obduktioner, som var avgiftsbelagda officiella ritualer och utfördes förutom i Leiden runtom i landet på olika anatomiska teatrar. Teatrarnas höga, tempelaktiga torn betonade dissektionernas sakrala karaktär.²¹ I samband med de anatomiska teatrarna fanns ofta även ett naturvetenskapligt kuriosakabinett – en föregångare till de senare museerna och skräckkabinetten – och en botanisk trädgård. Den anatomiska kammaren i Leiden bestod av ”kuriositeter” insamlade runtom i världen, t.ex. exotiska djur, mumier, stenar, apparater, kroppar av avrättade, människohud m.m.²² Oavsett de epistemologiska skillnaderna mellan mekanik och medicin stod medicinen inte långt ifrån mekaniken, och sambandet förstärktes dessutom i slutet av seklet av iatromekaniken. Kopplingen mellan människokroppen och mekaniken betonades särskilt av de så allmänt använda mekaniska metaforerna. Rudbeck, som bevittnat obduktioner, ansåg att blodkärlen och

bandet finns också andra kartor över Uppsalatrakten, där man dragit upp mätlinjer och en modell av Atlantis, Tab. 19, Fig 84. Om argonauternas färd: *Atlantica I cap. XXVI*, s. 418–427; Eriksson, *Rudbeck*, s. 319–320.

21. Rainer Knapas, 'Yliopiston rakennukset Turussa vuoteen 1809', Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola, John Strömberg et al., *Kuninkaallinen Turun Akatemia 1640–1808* (Helsinki 1987), s. 262.
22. Karel Davids, 'Amsterdam as a centre of learning in the Dutch golden age, c. 1580–1700', Patrick O'Brien (ed.), *The Urban Achievement in Early Modern Europe* (Cambridge 2001), s. 309; Maarten Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Golden Age* (Cambridge 2005), s. 226; Simon Anderssons resediarium 1662. Journaler och anteckningar av åtskilliga personer, E 5766: 62, 33. Tessinska samlingen, Riksarkivet, Stockholm. Det saknas närmare uppgifter om Simon Andersson.

hjärtat fungerade på samma sätt som det avancerade kanalsystemet i Atlantis. Blodkärnen och hjärtat var för honom – som för många av hans samtida – också hydrotekniska analogier. Människokroppen var en hydromekanisk maskin.

För den som sökte ny kunskap var Holland ett idealiskt land, eftersom kunskapen var nästan fritt tillgänglig, om man bara hade pengar. Den holländska teknologin – experter, trycksaker och maskiner samt maskindelar – blev en exportvara.²³ Den svenske ambassadören i Haag, Harald Appelboom, effektiviserade å sin sida de svenska studieresorerna genom att år 1660 uppgöra en förteckning över intressanta teknisk-ekonomiska objekt i Holland. Listan styrde den svenska teknologiturismen.²⁴ Rudbeck drog nytta av den öppna tillgängliga informationen och kunskapen och fördjupade sig i olika former av hantverk, t.ex. mureri, gravering, mekanik och skinnarbeten. Dessutom tog han med sig tekniska ritningar och miniatyrmodeller hem till Sverige och bekantade sig med kanaler och slussteknik, varv och produktionsanläggningar.²⁵ Rudbeck reste runt i landet och kom även i kontakt med kanal-fartygssystemet *trekvaart*. Denna världens första ”intercitylinje” var en delvis hästdriven anläggning för passagerartrafik. Särskilt snabb var den inte: år 1662 räckte den ungefär 40 km långa resan mellan Haarlem och Leiden sex timmar, och resan mellan Utrecht och Amsterdam, även den ca 40 km lång, nio timmar.²⁶ Långsamheten kompensades av komforten i de täckta *trekschuiten*-fartygen samt av regelbundenheten. De centrala linjerna i systemet blev klara ungefär vid tiden för Rudbecks resa och i sin helhet stod systemet klart kort efter Rudbecks resa på 1660-talet. Som mest omfattande var det omkring år 1700.²⁷

Rudbeck tog också del av teknisk undervisning. I anslutning till universitetet i Leiden fanns den berömda tekniska läroanstalten *Duytsche mathematicque*, grundad av Mauritz av Oranien år 1600.²⁸ Den fung-

23. Karel Davids, 'Openness or Secrecy? Industrial Espionage in the Dutch Republic', *The Journal of European Economic History* 24 (1995:2).

24. Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership: Technology, Economy and Culture in the Netherlands, 1350–1800*, vol. 1 (Leiden, Boston 2008), s. 48.

25. Eriksson, *Rudbeck 1630–1702*, s. 75–79.

26. Simon Anderssons resediarium 1662, s. 33.

27. Charles Hadfield, *World Canals: Inland Navigation Past and Present* (London 1986), s. 47–53; Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership*, vol 1, s. 83–84.

28. Davids, 'Amsterdam as a centre of learning', s. 314–315; Johannes van Maanen, *Facets of Seventeenth Century Mathematics in the Netherlands* (diss. Utrecht 1987).

erade i enlighet med Francis Bacons tradition och förenade humanism med ny vetenskap, teknologi och ett universellt nyttotänkande. När man beaktar Rudbecks tekniskt inriktade verksamhet efter resan, kan man anta att just den här institutionen var huvudmålet för resan. Hydroteknologin hade en framträdande plats i institutionens undervisningsprogram. I bakgrunden fanns de speciella geografiska förhållandena i Nederländerna, där kampen mot vattnet spelade en central roll. Ansvar för undervisningens innehåll innehades av tidens största namn på området, Simon Stevin (d. 1620). Stevin hade redan gått bort vid tiden för Rudbecks resa, men han förblev under flera decennier den ledande gestalten på området. Stevin planerade bl.a. slussar och kanaler och undervisade i befästningsarkitektur och detaljplanering. Han skrev det förmodligen första verket om hydrostatik, *De Beghinselens des Waterwichts* (1586).²⁹ Vid det tekniska institutet i Leiden fördjupade sig Rudbeck också i lantmåteri och kartografi. Dessa ämnen undervisades av den kände vetenskapsmannen och cartesianen Frans van Schooten d.y. (1615–1660). I Schootens undervisning i lantmåteri ingick också trigonometrisk höjdmätning, som behövdes bl.a. då man byggde kanaler. Höjdmätning eller avvägning var en förutsättning då man skulle bygga kanaler, eftersom man med hjälp av den kunde räkna ut höjdskillnader och beräkna antalet behövliga slussar och överlag ta reda på om vattenförbindelsen alls var realistisk.

Ursprungligen hade Rudbeck haft för avsikt att utsträcka resan också till Italien, men det blev inte av. Orsaken var att mecenaten Oxenstierna hade insjuknat och avlidit år 1654. Enligt Rudbeck var det heller ingen idé att resa till Italien eftersom resan i så fall bara hade gjorts för nöjes skull.³⁰ Han hade skaffat sig så mycket ny kunskap, ritningar, modeller och tankar att det år 1654 var dags att återvända till hemlandet.

Den tekniska undervisningen inleds i Sverige

I Sverige fick medicinen med tiden en mer undanskymd roll i Rudbecks arbete. Genast efter resan erbjöds Rudbeck, som officiellt alltså var läkare, arbeten för en ”ingenjör” eller ”mecanicus”.³¹ Han hade snabbt blivit känd som ingenjör. Medicin och anatomi ersattes av tek-

29. Dahl, *Svensk ingenjörskonst*, s. 214.

30. Nils von Hofsten, ”Ett brev från Olof Rudbeck till Axel Oxenstierna”, *Lychnos* 1940.

31. Dahl, *Svensk ingenjörskonst*, s. 42.

niska byggprojekt och undervisning. Genast efter resan började han bygga en anatomisk teater³² i Uppsala, men även det här projektet måste snarast betecknas som tekniskt än medicinskt till sin karaktär. Detta antagande stöds av att det inte utfördes särskilt många obduktioner i teatern.³³ En orsak var också att teaterbygget var en del av universitetets och hela rikets ”imagebygge”. Den pampiga byggnaden gav redan i sig intryck av en kvalitativt högtstående forskning som uppfyllde internationella kriterier.

I stället för att ägna sig åt medicinen började Rudbeck dra nytta av sina erfarenheter från teknologiresan. Inspirerad av sina iakttagelser i Nederländerna grundade han den första reguljära turbåtsförbindelsen i Sverige mellan Stockholm och Uppsala.³⁴ För linjen i fråga utvecklade han fartyg som enligt samtiden seglade bra i motvind. Man vet inte mycket om dessa fartyg, men av en källa framgår att de hade en ganska svag konstruktion.³⁵ Det handlade om något slags lätta insjöbåtar. Förebilden för turbåtsförbindelsen var utan tvekan det holländska *trekvaart*-systemet, med den skillnaden att Rudbeck inte använde sig av hästar.

Med brandskyddsarbetet i Amsterdam som förebild, och med stormaktstidens så vanliga stadsbränder³⁶ som varnande exempel, grundade Rudbeck i en del städer brandskyddsinrättningar som var försedda med pumpar. Åren 1662–1666 byggde han ett vattenverk i Uppsala. Han påbörjade också arbetet med den egna raritetssamlingen och grundade en botanisk trädgård.³⁷ Dessutom byggde han ett varv för små fartyg. Även den här gången fanns förebilden i Holland.³⁸

32. *Atlantica planschband* Tab. 36, Fig. 136.

33. Se emellertid inbjudan till en anatomisk operation 1.5.1677 (författad av Rudbeck) och hans anmälan om begravning av en dissekerad kropp 26.5.1677; Annerstedt, *Bref af Olof Rudbeck d.ä.*, s. 148–149, 155.

34. Dahl, *Svensk ingenjörskonst*, s. 150; Eriksson, *Rudbeck*, s. 212, 219.

35. Rudbeck berättar att han tätat fartyg som sprungit läck under en storm genom att köra dem på strandävlan. O. Rudbecks förslag om slussar den. 25.6.1688, W (Westin) 1, s. 9, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

36. Eino Jutikkala, ”Esiteollisen ajan puukaupunkien suurpalot”, *Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6. marraskuuta 1997* (Porvoo 1997), s. 491–507.

37. *Atlantica Planschband*, Tab. 33, Fig. 125.

38. Henrik Schück (utg.), *Bokwetts Gillets protokoll* (Uppsala 1918), 11.11.1726. Av protokollet framgår att rören var av järn: ”om the gamla takjärns pipor, som hördt till then förlorade watukonsten wid Upsala slätt”.

I verkstaden fanns maskiner för bearbetning av metall, trä, sten och skinn. Den var anspråkslös men i experimentellt hänseende en föregångare. Här utbildades den första generationen svenska ingenjörer. Som en efterföljare till den mekaniska verkstaden i Uppsala kan man betrakta det manufakturcentrum som Polhem lät grunda i Stjärnsund år 1700. Det var inriktat på järnförädling, men verksamheten stötte på svårigheter p.g.a. arbetskraft och privilegier.⁴⁰

Lantmäteriet, Bergskollegium, befästningen och amiralitetet försökte i mån av möjlighet utöka den tekniska kunskapen hos de anställda, men vid sidan om utlandsresor blev de också tvungna att vända sig till Rudbeck och Uppsala universitet – Rudbeck hade år 1661 utnämnts till rektor för universitetet. I sina kollokvier undervisade Rudbeck även i kartografi och lantmäteri. Geometri var ett praktiskt förankrat ämne, och undervisningen gavs även privat. I undervisningsexemplen mättes djup (t.ex. genom mätning av brunnar), höjder, avstånd och ytor med hjälp av praktiska exempel.⁴¹ Undervisningen var direkt kopierad från van Schootens föreläsningar.⁴² Rudbeck ordnade även privatkollokvier för unga adelsmän. Kollokvierna var knutna till den så populära Atlantis-tematiken. Med sina elever gjorde Rudbeck lodningar, jordmånsanalyser, lantmåteriförrättningar och kartläggningar i Uppsalatrakten. Avsikten var att visa att forntemplet i Atlantis hade funnits i Uppsala. Under fältövningarna letade man även efter Atlantis kanaler, naturligtvis med goda resultat. Enligt Rudbeck var mätningarna en triumf och resultaten visade otvetydigt (”icke en punkt syntes fel”), att huvudstaden i Atlantis hade legat i Uppsala.⁴³ Trots att mätningarna var ”götiska”, sensationslystna och polemiskt vetenskapspoli-

40. Arbetarna hade bl.a. sökt sig till krigstjänst (antagligen som s.k. leigdekarlar, som fick bra betalt), eftersom de inte hade fått den högre lön som utlovats vid manufakturen. ”Kort underrättelse om manufaktur värdet Stiernsund”, Chr. Polhem S-N. Tekniska Museet, Stockholm. Om leigdekarlar, se Mikko Huhtamies, *Knektar och bönder. Knektersättare vid utskrivningarna i Nedre Satakunda under trettioåriga kriget*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 647 (Helsingfors 2004).

Om Polhems uppfinningar se den s.k. Hultboken/Polhemsboken, Tekniska Museet, Stockholm. Se även *Daedalus. Tekniska Museets Årsbok 1948*, s. 147–149.

41. *Geometria practica* av Professore Olao Rudbeck privatim data. Ab 1662 16. November, W (Westin) 1, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

42. Min uppfattning baserar sig på likheten hos dessa två: Matematiska anteckningar, privatsamlingarna 1974:45, Nationalbiblioteket, Helsingfors; BPL, nr. 1351, Westerse Handschriften, Universiteitsbibliotheek Leiden.

43. Eriksson, *Rudbeck*, s. 304.

tiska – Rudbeck förde en ständigt pågående debatt med inhemska och utländska kolleger – använde man helt kuranta lantmåterimetoder, så de gynnade också det vanliga lantmåteriet.

Förutom lantmåteriet ansvarade Rudbeck också för utbildningen av gruvmätare (*markscheider*). Alla gruvmätarelever i gruvan i Falun 1672–1702 var utbildade av honom.⁴⁴ Till dem hörde bl.a. den berömde gruvkartografen Hans Ranie (d. 1718), som kartlade den stora koppargruvan i Falun (Stora kopparberget) år 1683. Eleverna blev också förtrogna med bergsmekanik med pumpar och kraftöverföring.⁴⁵

Med hjälp av den nye mecenaten och kanslern vid Uppsala universitet Magnus de la Gardie – en övertygad göt – utnämndes Rudbeck år 1665 till *landskulturkommissar*. Till uppgiften hörde trafikförbindelser, särskilt byggande av kanaler. Det blev Rudbecks och elevernas huvudsakliga syssla ända fram till slutet av seklet. Rudbecks elever byggde också på beställning kanaler åt privatpersoner. Eric Hoffwenius utförde kanal- och trädgårdsarbeten vid Claes Totts slott Ekolsund åren 1666–1668.⁴⁶ År 1668 fick Rudbeck i uppdrag att loda och märka ut farleder i Mälaren. Området var viktigt särskilt med tanke på transporter för bergsindustrin.⁴⁷ Uppgiften var att loda och kartlägga vattenleden mellan Stockholm och Uppsala. Arbetet gynnade Rudbecks egna affärer, men det var även till nytta på ett riksomfattande plan och gagnade t.o.m. holländsk-svenska syften.

Eleverna på jakt efter kunskap i utlandet

Rudbecks elever, som enligt Pehr Dahl var uppskattningsvis fyrtio stycken⁴⁸, fortsatte arbetet med att utveckla sin lärares tekniska projekt, och många av dem gav sig ut i Europa i hans fotspår. Flera av eleverna hade fått sin matematiska grundutbildning av Rudbeck och verkade

44. Sten Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*, Skrifter utgivna av Stora Kopparbergs bergslags aktiebolag (Uppsala 1955), s. 681; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (Stockholm 1975), s. 425–426.

45. Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering*, s. 681.

46. Eric Hoffwenius till Claes Tott 16.7.1667, Eric Hoffwenius mm. E 5784 A, Skrivelser från enskilda, Tottska samlingen, Riksarkivet, Stockholm.

47. Björn Hallerdt, 'Bergslagen–Västerås–Stockholm. Mälaren som huvudled i ett stort handels- och transportsystem', *Mälardalens vattenvägar i industrihistoriskt perspektiv*, Maritima skrifter 3 (Stockholm 2003).

48. Dahl, *Svensk ingenjörskonst*, s. 159.

som unga tjänstemän vid Bergskollegium. Eleverna skickade ritningar och skriftliga skildringar av resorna till Rudbeck. Många senare kända banbrytare inom naturvetenskapen eller tekniken under nyttans tidevarv, t.ex. Urban Hjärne (1641–1724), Henrik Kalmeter (1693–1750), Samuel Buschenfeldt (1666–1706) och Kristoffer Polhem (1661–1751)⁴⁹ samt Emanuel Swedenborg (1688–1772) var elever till Rudbeck eller hörde till hans krets och var även på ett eller annat sätt knutna till Uppsala universitet. Rudbecks tradition levde vidare, när de i sin tur utbildade sina elever. En orsak var den hermetiska kunskapsöverföringen, ett arv från medeltiden.⁵⁰ Under Rudbecks tid var kunskapen ännu delvis hemlig (*arcana*). Överföringen av kunskap och teknologi var monopoliserad. En förändring började ske under 1700-talets första decennier till följd av vetenskapliga sällskap, litteratur och offentliga vetenskapliga föredrag. Polhem fortsatte också med att utveckla undervisningen inom det tekniska området.⁵¹

Läkaren och naturforskaren Urban Hjärne reste runt i Tyskland och Holland år 1667. London besökte han inte, möjligtvis p.g.a. att staden året innan hade drabbats av en svår brand som förstört bl.a. stora boklager.⁵² Hjärne var konstnärligt lagd och förde en resedagbok på latin, illustrerad med vackra färgbilder. Resedagboken innehåller också skildringar av hydrotekniska anläggningar. I Aachen i Tyskland bekantade Hjärne sig med hälsobad och började efter återkomsten till Sverige ägna sig åt vattenterapi.⁵³ Också i hälsobadens vattenterapi spelade de hydrotekniska lösningarna en viktig roll. Under resan läste Hjärne Kirchers *Mundus subterraneus*, som utkommit två år tidigare i Amsterdam. Boken gjorde stort intryck på honom. Hjärne var den förste vetenskapsmannen som studerade landhöjningen (detta begrepp användes visserligen inte då, och man kunde heller inte förklara fenomenet). Enligt Hjärne berodde fenomenet på att havsytan sjönk. Han trodde heller inte att haven var bottenlösa, utan ansåg att denna upp-

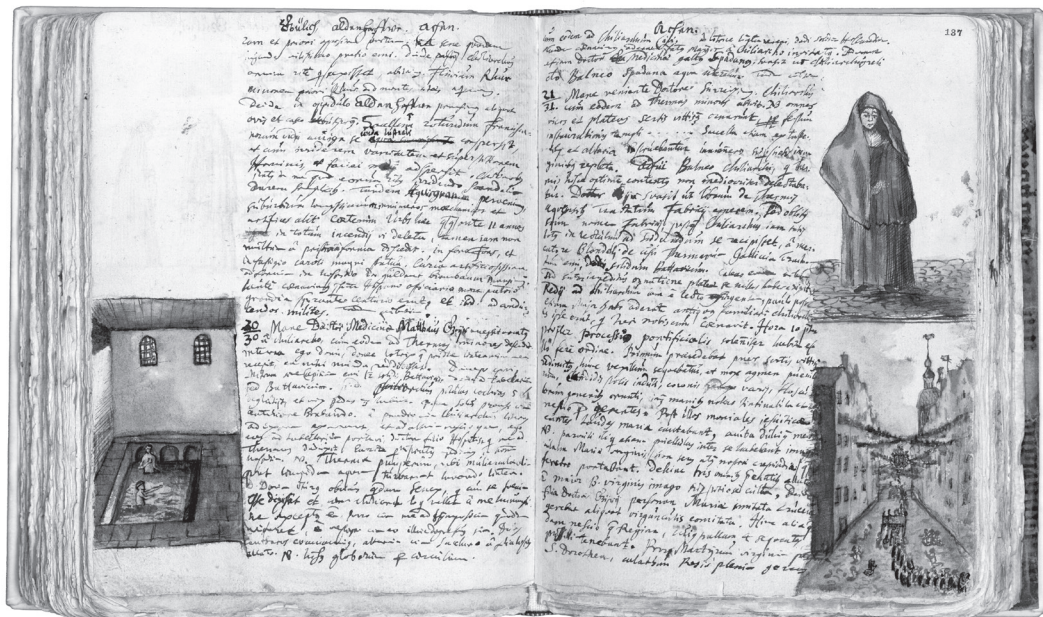
49. Om denna resa, se Afskrift af Chr. Polhammars bref 1696 till BergsColleg., Handskriftsamlingen X 265:1. Kungliga Biblioteket, Stockholm.

50. Paolo Rossi, *Modernin tieteen synty Euroopassa* (Tampere 2010), s. 40.

51. Ett Sätt at lätteligen bringa Mechaniske studier och wethenskaper i flor och gång, Handskriftsamlingen, Polhem, Chr. X:265:3, Kungliga Biblioteket, Stockholm.

52. Åke Åkerström, 'Urban Hjärnes resa till Tyskland och Holland', *Lychmos* 1937 (Upsala & Stockholm), s. 187–211; Paul Hoftijzer, 'Book and publishing', Patrick O'Brien (ed.), *The Urban Achievement*, s. 261.

53. David Duner, *Världsmaskin. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (Nora 2004), s. 163.

Uppslag ur Urban Hjärnes resedagbok, där författaren skildrar ett bad i Aachen. Hjärne var en föregångare inom vattenterapi i Sverige. Bild: Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

fattning berodde på bristfälliga lodningsmetoder.⁵⁴ I Holland färdades Hjärne på kanalerna och träffade i Amsterdam den berömde kartografen Joan Blaeu. Denne var den ledande boktryckaren och -försäljaren i andra generationen i Amsterdam samt kartograf vid det ostindiska handelskompaniet (VOC). Han var specialiserad på kartografisk och vetenskaplig litteratur, jordglober och navigationsinstrument.⁵⁵ I sin affär demonstrerade Blaeu sin kartsamling för Hjärne. Samlingen innefattade också kartor utförda av Olof Rudbeck, bl.a. kartor över vattenvägar i Mälaren och Uppsala. Kartorna väckte intresse i Holland, eftersom de visade viktiga kommunikationsleder och det område där man planerade en kanal från Göteborg till Stockholm. Hjärne såg också ritningar över städer i Frankrike. De ingick förmodligen i Blaeus kända stadsatlas, *Tonneel der Steden* (1652). I verket fanns en bild av

54. Richter, *Geografiens historia i Sverige*, s. 128, 130–131.

55. Hoftijzer, 'Book and publishing', s. 256–257.

Simon Stevins flygande vagnar. Olof Rudbeck hade en miniatyrmodell av dem i sin samling. Hjärne, som var intresserad av bildkonst, träffade på Nieuwe Leliestraat i Amsterdam ”illumister” och frågade ut dem om tillverkningen av färger (rött och orange). De var emellertid inte villiga att avslöja sina yrkeshemligheter. Hjärne behövde färger bl.a. för kartor och för utsmyckningen av andra tryckalster.

Vid Leiden-porten i Amsterdam undersökte Hjärne slussen och följde med fartygets förflyttning med hjälp av ”domkraft och taljor” över bron. Med hjälp av dessa s.k. *overtomen*-maskiner drog man fartyg över broar och dammar. I *overtomen* fanns en ramp på dammen eller bron. Där ramperna möttes högst upp fanns en vinsch, som drevs med hjälp av ett hjul som mätte två till tre meter i diameter. Med hjälp av den här anläggningen drog man främst mindre fartyg, men i Amsterdam fanns också ett enormt *overtomen*-verk gjort för skepp. Det fungerade med hjälp av flera vinschar.⁵⁶ På hemresan ritade Hjärne av en pumpanläggning, *rota hydraulica*, som fanns i floden Iser i Bremen samt en linoljekvarn i Aachen.⁵⁷ Under sin resa träffade Hjärne den berömda tyske alkemisten Henning Brand (död 1710). När han försökte framställa guld genom att koka urin upptäckte Brand 1669 ett nytt grundämne, fosfor. Senare gjorde Robert Boyle samma upptäckt. Efter att ha återvänt hem grundade Hjärne det första kemiska laboratoriet i Sverige, ”Laboratorium chymicum”.⁵⁸

Auskultanten vid Bergskollegium Henrik Kalmeter reste runt i Tyskland, Holland, Frankrike, England och Skottland åren 1718–1721. I Skottland bekantade han sig med pumpanläggningar och pumpvindkvarnar.⁵⁹ Han var av allt att döma den förste svensken som såg Newcomes ångmaskin i Newcastle. Maskinen, som pumpade upp vatten ur gruvor, gjorde ett stort intryck på Kalmeter, och han var övertygad

56. Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership*, vol. 1, s. 82.

57. Urban Hjärnes reseberättelse, S 29, s. 13 (Helicon), s. 15–16 (Rörös), s. 17 (kläbbpump). Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. Hjärne gjorde även en forskningsresa till fjällen mot gränsen till Norge för att undersöka vattenvägar och malmfyndigheter. I en gruva i närheten av Rörös såg han en kläbbpump (”wattukonsten ähr een stoor kläbbpump”). Hjärne besökte också Rörös gruva, som förstördes av svenska trupper under kriget mot Danmark. Eric Festin, ”Urban Hjärnes resa till Jämtland och Härjedalen år 1685”, *Jämten* 1917, s. 106–123.

58. Richter, *Geografiens historia i Sverige*, s. 127.

59. Steven Murdoch, *Network North: Scottish Kin, Commercial and Covert Associations in Northern Europe, 1603–1746* (Leiden 2006), s. 171.

om att den kunde användas också i Sverige, särskilt i gruvor, där det inte var möjligt att använda sig av vattenkraft. Ångmaskinen väckte intresse också i de vetenskapliga kretsarna i Sverige.⁶⁰ Den första ångmaskinen i Sverige togs i bruk i gruvorna i Dannemora, där den användes åren 1726–1736. Under sin resa samlade Kalmeter in en betydande mängd mineraler.⁶¹

En ännu mer känd Rudbeck-elev, åtminstone på mekanikens område, var den ledande mekanikern i Sverige och uppfinnaren Kristoffer Polhem, som åren 1696–1697 reste runt i Tyskland, Holland, Frankrike och England tillsammans med den unge auskultanten i Bergskollegium Samuel Buschenfelt.⁶² Vid den här tiden (1697–1699) besökte också Peter den store samma platser. Buschenfelt skrev en reserapport med detaljerade ritningar.⁶³ I rapporten berättas bl.a. om Hamburgs ”wattukonst”, om industricentrumet i Zaandam med sina kvarnar, om mudderverk, Stevins flygande vagnar, varv i England, om kanalerna och springbrunnarna i trädgården Hampton Court i London, om ultralätta roddbåtar på Themsen samt om Versailles vattenverk i Marly (*la grande machin de Marly*). Det var ett av den europeiska industrins underverk, världens mest effektiva (hydrotekniska) maskin, vars vattenhjul mekaniskt flyttade vatten flera kilometer från Seine till Versailles och springbrunnarna där. I Holland bekantade sig Buschenfelt med kanalteknologi och ett mudderverk. Han skickade också en bild på mudderverket till sin lärare (”hwilken invention iag för några åhr sedan afrijtade och till Profess. Rudbeck i Upsala öfwerskickade”).⁶⁴ Sådan kunskap var till nytta i kommande kanalbyggen i det svenska riket.

Mystikern Emanuel Swedenborg var intresserad av det mesta. Han hade en koppling till Rudbeck via Polhem. Swedenborg gjorde flera hydrotekniska uppfinningar, t.ex. pumpar och slussar, och var även

60. Lindqvist, *Technology on Trial*, s. 121–127. I Holland reste han i Rudbecks fotspår till Leiden, Amsterdam, Zaandam och Haarlem. Henrik Kalmeters Resedagböcker från resan i Tyskland, Holland, Frankrike, M 249:4, s. 297–315, Kungliga Biblioteket, Stockholm; Schück (utg.), *Bokwettis Gillets protokoll* 4.3.1720.

61. Lindqvist, *Technology on Trial*, s. 232–250; Mårten Triewald, *Kort Beskrivning om Eld- och Luft-machin wid Dannemora Grufwor* [...] (Stockholm 1734).

62. Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership*, vol. 1, s. 48. Om Buschenfelt, se Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering*, s. 683–686.

63. Samuel Buschenfeldts reseberättelse, bilder, Kungliga Biblioteket, Stockholm.

64. Samuel Buschenfeldt, *Resanteckningar 1694–1697*, s. 10–11, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

intresserad av ubåtar. Så till vida skilde han sig från sin lärare genom att han också gjorde skisser till pneumatiska och aerodynamiska fantasimaskiner, t.ex. ett maskingevär och ett flygplan. Det sistnämnda var ett slags hängflyg med en aerodynamiskt sett korrekt formad vinge – här var Swedenborg på rätt spår. Hans plan var innovativt i jämförelse med ornitoptrarna som liknade fågelvingar.⁶⁵ Swedenborg var Polhems assistent när denne byggde ett fartygsvarv i Karlskrona (Polhemsdockan) och slussar. Swedenborg inledde strömningsexperiment för att optimera fartygens stomme. F. H. af Chapman fortsatte utvecklingen i Karlskrona och på Sveaborg på 1700-talet.⁶⁶ Dessutom importerade Polhem finmekaniska apparater, bl.a. ett mikroskop. Med hjälp av det kunde man utreda huruvida olika träslag lämpade sig för fartygsbyggande. Tillsammans med Polhem tillämpade Swedenborg i praktiken den landbogseringsteknik⁶⁷ som Rudbeck initierat redan under det stora nordiska kriget då Karl XII, precis som de gamla skyterna, drog en hel galärflotta över fjällen till den norska Idefjorden.⁶⁸ De deltog också i ett jätteprojekt: byggandet av en vattenväg mellan Stockholm och Göteborg.

Kanalarbetena inleds i Sverige

Rudbeck var teknisk expert i det projekt som syftade till att bygga en vattenväg mellan Göteborg och Stockholm, och han deltog på 1670- och 1680-talet i byggandet av kanalavsnittet mellan Hjälmarne och Vänern samt i planeringen av slussarna i Trollhättan. På så vis fortsatte han de lodningar han ett tjugotal år tidigare hade gjort i den östra änden av samma vattenled, i Mälardistriktet. Verksamheten hade stannat upp i inledningsskedet men tog fart när holländarna, som av kommersiella

65. Duner, *Världsmaskin*, s. 237–238. Om pneumatiska apparater ”Om en wäderpump eller antlea pneumatica”, *Daedalus Hyperboreus* II, 1716, s. 50.

66. af Chapman använde en bassäng, där en en flytande miniatyrmodell hade knutits ihop med ett snöre och en vikt som drog fram fartyget i bassängen. På så vis kunde man studera fartygets hydrodynamiska egenskaper. Larrie D. Ferreiro, *Ships and Science: The Birth of Naval Architecture in the Scientific Revolution, 1600–1800*, *Transformations: Studies in the History of Science and Technology* (Cambridge, Mass. 2007), s. 154–158.

67. *Atlantica* I, s. 422.

68. Per Bolle, ’Galärtransporten och striderna på Idefjord år 1718’, *Tidskrift i sjöväsendet* 122 (1959), s. 302–310; *Machine att flyga i Wädret*. Enligt utkast av Emanuel Swedenborg (Stockholm 1960), s. 9.

skäl hade ett eget intresse av att kanalen blev klar, år 1672 erbjöd sig att börja bygga en kanal mellan Stockholm och Göteborg. Redan några decennier tidigare hade det förekommit samarbete. En direkt orsak var att danskarna drastiskt höjde tullarna.⁶⁹

Det största tekniska hindret för kanalprojektet på den svenska sidan var den höjd som var belägen vid Trollhättan. Rudbeck betraktade den stora arbetet delvis med götiska ögon. I ett brev till mecenaten De la Gardie skrev han att Göta älv var världens största flod, som var känd även av grekerna. Genom att lyfta fram det götiska hoppades han kanske på att få stöd för projektet.⁷⁰ Hans ritning till en sluss fick ett positivt bemötande i riksrådet 1672. Han fortsatte utvecklingsarbetet och föreslog 1688 att slussarna skulle byggas i trä.⁷¹ Som ett första steg färdigställdes år 1690 provslussen i Uppsala. Denna konstruktion, som ur ett teknologihistoriskt perspektiv måste betraktas som banbrytande, är känd under namnet *Rudbecks fåfänga*. Bakgrunden till namnet var att allmänheten inte ännu förstod betydelsen av den experimentella och därmed ”onyttiga” konstruktionen. Den experimentella slussen förebådade ibruktagandet av en ny experimentell metod och en ökad växelverkan mellan naturvetenskapen och teknologin. För Trollhättan utvecklade Rudbeck till slut en originell teknisk lösning, enorma slusskistor av trä, som skulle placeras efter varandra som en trappa. Med hjälp av denna konstruktion kunde man lyfta fartygen flera tiotals meter över havsytan. Åtminstone en del av kistorna färdigställdes. Rudbeck hade tagit modell av en sluss som holländarna låtit bygga i Schweiz.⁷²

Trots Rudbecks initiativrikedom behövdes fortfarande teknisk sakkunskap från Holland. På 1690-talet deltog Tilleman de Moll i bygandet av slussar mellan Hjälmaran och Vänern.⁷³ Med tanke på den holländska östersjöhandeln hade en kanalförbindelse oberoende av Öresundstullen varit en enorm förbättring. Genom en sådan hade man kunnat förena inte bara Göteborg och Stockholm utan också knyta

69. Samuel E. Bring, *Göta kanals historia* (Uppsala 1922–1930), s. 5.

70. Rudbeck till De la Gardie 3.12.1676, Annerstedt, *Bref af Olof Rudbeck d.ä.*, s. 136–137 ”[...] emedan de aff de Graeker segis wara altissimus fluvius och kallad hooss dem Götalv som hon än i dagh heter”.

71. O. Rudbecks förslag om slussar den. 25.6.1688, W (Westin) 1, s. 1–12, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

72. För bilder av slusskistor, se *Kungaboken*, Krigsarkivet, Stockholm.

73. Hadfield, *World Canals*, s. 54–55; Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership*, vol 2, s. 318–319.

den holländska *trekvaarten* till det östra Östersjöområdet och – efter att kanalbyggena i Finland inletts – också till insjösystemet i Finland ända fram till den ryska gränsen och Ladoga. På det här sättet skulle en sekelgammal dröm ha besannats: en förbindelse som möjliggjorde transithandel.⁷⁴

Under ledning av Rudbeck kartlades också vattenleder i fjällområdet mot Norge. Merkantilismen och göticismen förhöll sig båda överoptimistiskt till de svenska naturresurserna.⁷⁵ Det rådande ekonomiska tänkandet, malmfyndigheterna och den götiska historietolkningen visade att Sverige i fråga om naturresurser var ett rikt land. Rikedomarna måste hittas, och när man hade gjort det, behövdes en vattenled. Den götiska fornforskningen kom därmed till bergsindustrins hjälp. Den upptäckte klara beröringspunkter mellan den antika världen och de svenska naturförhållandena. Idaberget, Aeneas hemort, som Homeros nämnde var enligt Rudbeck beläget någonstans i Sverige. Det var viktigt att lokalisera berget, eftersom det enligt Homeros var fullt av järn och andra metaller. Rudbeck, som arbetade på sin *Atlantica*, fann denna kommentar intressant eftersom den bevisade att de malmrika bergen motsvarade de homeriska hyperborealisbergen. Dessutom påminde antikens *Ida* etymologiskt sett om det svenska *Idre*.

År 1675 behandlade Bergskollegium ett ärende som berörde en kopparmalmfyndighet i Rannankari, som låg i Lappland vid gränsen till Norge. Området hörde till Sverige, men norrmännen hade fått kontroll över fyndigheten.⁷⁶ För att utreda vad som skett sände Bergskollegium på 1670-talet en kommission till det omstridda området.⁷⁷ På Rudbecks initiativ skickade man även år 1675 en expedition bestående av gruvmätare utbildade av Rudbeck till Göta älv. Deras uppgift var att ta sig från havet längs Dalälven och mäta forsarna. Expeditionen, som gav sig av dagen innan danska kriget (1675–1679) bröt ut, hade också ett annat uppdrag. Den kartlade samtidigt den blivande krigs-

74. Matti Kerkkonen, *Israel Nesseliuksen mietinnöt*, Suomen historian lähteitä VI (Helsinki 1949). ”Om Sweriges och Finlands aldranödigaste genomgrafwande”: Deriverades härigenom en stoor dehl af Öresunds siötullen oförmärkt ifrån Danmark på Swerige, iämwäl komme Holl- och Engeland mera i Sweriges contribution, om de ok med sina fahrtyg finge segla samma wägen till Stockholm, Finn- och Lifland.”, s. 22, punkt 6.

75. Urpilainen, *Algot Scarin*, s. 177.

76. Protokoll 18. och 19.1.1675, Bergskollegiums kanslis arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

77. Registratur 30.5.1673, 27.6. 1673, 5.6.1673, Bergskollegiums kanslis arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

skådeplatsen. Orsaken till kriget på den här fronten var en konflikt om de strategiska malmresurserna i norr.⁷⁸ När kriget bröt ut avbröts kanalarbetena. De återupptogs efter kriget, men Rudbecks död 1702 och stora nordiska kriget (1700–1720) avbröt dem igen. Efter kriget fortsatte man med vattenledsarbetena och malmetandet. I fokus stod Finland, som drabbats svårt av stora ofreden.

Genomfartskanalarbetena i Finland inleds

I Finland inleddes under första delen av 1700-talet en målmedveten planering av nya vattenleder. Målet var att förena inlandet och kusten, två områden som skilde sig såväl språkligt som kulturellt från varandra och som också hade olika levnadsnivå. De undersökningskommissioner som efter stora ofreden skickades till Finland hade bl.a. i uppdrag att förbättra vattenlederna. Det här gällde emellertid bara de förslag som lämnades in av den västra expeditionen. Enligt den måste man öppna en förbindelse från inlandet västerut.⁷⁹ I praktiken skulle arbetet utföras genom strömrensningar, genom att kringgå forsarna med hjälp av sidgravar eller genom att bygga draganordningar i anslutning till dem. Kanaler var den sista utvägen. För arbetena krävdes hydroingenjörer utbildade av Olof Rudbeck.

Kommunikationerna i inlandet i den östra riksdelen var i betydligt sämre skick än på den svenska sidan, så merkantilistiska orsaker gjorde öppnandet av vattenleder ännu viktigare än i väster. Den långa finländska kusten och insjöarna utgjorde en naturlig farled, som hade använts året om sedan urminnes tid, men nu blev syftet att knyta ihop

78. Krigsskådeplatserna under danska kriget var på den norska sidan Rorös gruva, som erövrades och fylldes med vatten av svenska trupper (kriget i Jämtland och Härjedalen kallas "Gyldenløvefeiden" efter Ulrik Fredrik Gyldenlöwe, som var norsk ståthållare och ledde de norska trupperna. Gyldenlöwe ägde gruvan i Röros). Svenskarna ville förstöra gruvan, som konkurrerade med de svenska koppargruvorna. Kommendören för de svenska trupperna, Henrik Horn, hade som mål att rycka fram mot Trondheim, erövra Rorös och fylla den med vatten. Avsikten var att hämnas för att normmännen år 1659 hade förstört gruvan i Nasafjället. Horns anfall misslyckades emellertid p.g.a. att vädret hastigt försämrades. Janrik Bromé, *Nasafjäll. Ett norrländskt silververks historia* (Stockholm 1923), s. 64, 232–252; Bergsverkrelationer Norr- och Västerbotten 1674, 5–6.1673, punkt 2. E 2d:2, Bergskollegiums arkiv, Riksarkivet, Stockholm. Gränsen drogs upp först 1751 (Stömstadstraktaten), då gränskonflikterna upphörde. Om gränsen, se Åke Gustafsson, *Riksgräns historia & Gränsöversyner* (Älvsbyn 1995), s. 47–50.

79. K. O. Alho & A. R. Cederberg, *Läntisen ja itäisen tutkijakunnan asiakirjoja 1725–1727, Suomen historian lähteitä III* (Helsinki 1939), s. xxv–xxvi.

inlandet och kusten. Den finländska ”liikennehäta” (d.v.s. ”trafiknöden”), som den har kallats⁸⁰, var ett faktum, men egentligen bara under en del av året. Trots att inlandsförbindelserna var så gott som obefintliga största delen av året, erbjöd insjösystemet och vintervägarna ett på kartorna osynligt trafiknät av en omfattning som saknade motsvarighet i Europa, de sydliga delarna av Sverige inbegripna. Å andra sidan gjorde vintern samt bristen på arbetskraft och pengar det svårare att direkt tillämpa utländsk kanalteknik. Den centraleuropeiska teknologin kunde inte tas i bruk som sådan i Norden.

Gränsjusteringarna i Finland åren 1720 och 1743 försköt gränsen längre västerut än någonsin tidigare och bröt östra Finlands traditionella trafikförbindelser med Viborg och Fredrikshamn. Gränsen följde vattendragen och förändrade också det militära tänkandet. Vattendragen blev krigsskådeplats, och kriget blev ett skärgårdskrig. Även på sydkusten fick det karaktären av ett amfibiekrig. För att skydda sydkusten inrättades en skärgårds- eller galärflotta och en motsvarande roddflotta bestående av halvgalärer började byggas för insjöarna. Amfibiekriget krävde nya innovativa tekniska lösningar, landbogseringsvägar, kavelbroar, kanalbyggen, stödjepunkter för flottan och hydroteknologiska tillämpningar.

Arvet efter Rudbeck vid akademien i Åbo

Den rudbeckska traditionen levde vidare vid akademien i Åbo. År 1753 köpte man in Henrik Kalmeters mineralsamling till akademien.⁸¹ Även göticismen och de hydromekanistiska idéerna om människokroppen vann genklang vid akademien. Professorn i medicin, Herman Dietrich Spöring (1701–1747), som studerat i Holland, ansåg att människokroppen var en hydraulisk maskin, ”Corpus Humanum est Machina hydraulica”. Det var en av teserna i den avhandling som Johan Ekelund skrivit under hans ledning. Avhandlingen behandlade hälsokällan (*fontis soterii*) i Kuppis.⁸² Även Spöring hade studerat medicin i Uppsala för Olof Rudbeck d.y. I Petter Folins avhandling *Dissertatio physico-medica de aqua* (1729), skriven under ledning av Spöring, beskrevs en

80. Eino Puramo, *Itä-Suomen vesitiekysymykset 1800-luvulla erikoisesti Saimaan kanavaa silmällä pitäen vuoteen 1870*, Historiallisia Tulkimuksia XXXVII (Helsinki 1952).

81. Matti Klinge & Anto Leikola, ’Oppi ja tiede’, Klinge (et al.), *Kuninkaallinen Turun Akatemia 1640–1808*, s. 647.

82. *Examen Chymico Medicum Fontis Soterii Kuppisensis* [...] (Åbo 1741), s. 22.

hydrostatisk våg, konstruerad enligt Archimedes lag under ledning av Mårten Triewald (1691–1747). Vågen var avsedd för mätning av specifika vikter. Triewald fortsatte även han på den bana som stakats upp av Rudbeck, även om han var självlärd som mekaniker.⁸³ Av Rudbecks finländska elever kan även nämnas Johan Myrich, som undersökte användningen av en kvadrant för att mäta djupet i gruvor.⁸⁴

Vid akademien i Åbo arbetade också rudbeckianen Torsten Rudeen (1661–1729), professor i poetik, samt den ”förste fennofilen”, professorn i hebreiska och grekiska samt teologi Daniel Juslenius (1676–1752). Rudeen var en rudbeckian i Finland, men han tog inte ställning i den egentliga vattenvägsfrågan, i motsats till sin kände son Ulrich Rudenschöld. Juslenius använde å sin sida i verket *Aboa Vetus et Nova* (1700) de götiska teman som beundrades av rudbeckianerna, men han lyfte även fram de finländska förhållandena vad vattenvägarna beträffade. Enligt honom var vattenkommunikationerna utmärkta, tack vare insjöarna och åsarna.⁸⁵

Durchfahrt

Arvet efter Rudbeck kom tydligare till uttryck i det s.k. *durchfahrt*-projektet, som inleddes i början av 1700-talet. Rudbecks elev, professorn i hebreiska vid akademien i Åbo Israel Nesselius (1667–1739) engagerade sig i denna s.k. genomfartsvattenvägsfråga. Att en professor i hebreiska aktivt tog del även i vattenvägsfrågan kan enligt mig förklaras med hjälp av hans rudbeckiska bakgrund. Som jag påpekade i början, inspirerade göticismen också till teknisk-ekonomiska projekt, t.ex. i anslutning till vattenledningarna. Nesselius studerade i Uppsala under Rudbecks tid, då kanalarbeten var aktuella. Han fördjupade sig i holländsk kanalteknik under sina resor till Holland och universitetet i Leiden åren 1701–1702. Han fick stöd av såväl Rudeen som Juslenius. Nesselius var en nytänkande militär strateg och förespråkade geografiskt begränsade kanalprojekt. Han var en visionär och hämtade inspiration från antikens Grekland i sitt militära tänkande. Ibland tillämpade han i fantasin dessa ideal på nordiska förhållanden. Vid årsskiftet

83. Sten Lindroth, *Svensk lärdoms historia. Frihetstiden* (Stockholm 1978), s. 338–346.

84. Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering I*, s. 681–682.

85. Aulis J. Alanen, *Läpikulkuvesitie-kysymys Suomessa 1700-luvulla 1. Pikkuvihaan mennessä*, Historiallisia Tutkimuksia XX, s. 36.

1710/1711 överlämnade han ett banbrytande försvarsmemorial till generalmajor Hans Henrik von Liewen.⁸⁶ I memorialet föreslog han, antagligen som den förste, att man skulle bygga en sjöfästning i området mellan Helsingfors och Borgå. Därigenom hade han kommit med det första initiativet till Sveaborg.⁸⁷ I det här scenariot ingick även vattenvägsfrågan. Enligt memorialet måste fästningen ha goda förbindelser inte bara med kusten utan också med inlandet. Nesselius tog upp vattenvägsfrågan i sin skrift ”Om Sweriges och Finlands aldra nödigaste genomgrafwande”. Han förespråkade en vattenled från Päijänne via Kumo älv till Bottniska viken. Enligt honom skulle kanalen byggas så långt från den ryska gränsen som möjligt. I anslutning till detta lade han fram sitt mest säregna förslag: Räfsö (Reposaari) skulle bli Finlands huvudstad och ett centrum för internationell handel (*emporio principali*). Man skulle bjuda in utländska experter inom olika områden, t.o.m. judiska pärlfiskare. I Räfsö skulle man även grunda ett barnhem för att garantera arbetskraft och en bank.⁸⁸ Räfsö, som geografiskt sett låg mitt i riket, hade blivit ett transitocentrum för vattenvägarna mellan Finland och Sverige och en merkantilistisk idealstad eller utopi. För Nesselius var kanalfrågan tudelad. Vattenförbindelser var förstas nyttiga, men de hjälpte också fienden. I stället för att bygga en östvästlig vattenled genom Finland ansåg Nesselius att man skulle bygga bl.a. bråtar och andra hinder på land för att försvåra fiendens förflyttningar. För kanalbyggena rekommenderade Nesselius ett enkelt mudderverk, som grävde på botten med hjälp av ett vippskaft som sköttes av män.⁸⁹ Det var annorlunda än Thunbergs mer komplicerade, hästdrivna mudderverk. Tanken var att bönderna själva skulle kunna tillverka mudderverket. Till utseendet påminde det om Stevins modell.⁹⁰

Även Kristoffer Polhem medverkade som expert i *durchfahrt*-projektet. Polhem föreslog, i linje med Rudbecks idéer, att man skulle bygga slussar av trä. Slussar av trä, närmare bestämt av furu, höll inte

86. Kerkkonen, *Israel Nesseliusens mietinnöt*, s. xxi–xxii.

87. Kerkkonen, *En kort og ödmjuk förklaring på 2:dum requisitum i mitt jugement öfwer närwarande conjuncturer, samt oförgripeligt betänkande, om det i nåder communicerade projectet til landets defension, efter begiäran författat*, s. 169, punkt 5.

88. Kerkkonen, *Om Finnlands hufvudstad och hufvud-commerci*, s. 92–97.

89. Alanen, *Läpikulkuvesitie-kysymys*, s. 52.

90. Alanen, *Läpikulkuvesitie-kysymys*, s. 35, 36, bild s. 51–52; se J. T. Devreese & G. Vanden Bergh, *Magic is No Magic: The Wonderful World of Simon Stevin* (Southampton, Boston 2008), s. 83.

för evigt, men han ansåg att de skulle hålla i åtminstone hundra år om de utrustades med ett slags impregneringssystem som skötte sig självt. Vid vattenlinjen skulle man installera en ränna fylld med tjära, och från rännan skulle tjäran sprida sig till trädelarna. Redan Rudbeck hade framfört en idé om att tjära träslussarna. Polhems uppgift som ledande slussexpert övertogs av professorn i matematik vid akademien i Åbo, Nils Hasselbom (1690–1764). Han hade studerat matematik och mekanik i Uppsala och vistats i Holland. Hasselbom blev på förslag av Swedenborg Polhems assistent under kanalbyggena.⁹¹

Hydroingenjören Daniel Thunberg (1712–1788), som hade skaffat sig erfarenheter vid slussarna i Trollhättan och vid varvet i Karlskrona och även var elev till Polhem, flyttade över till Finland där han deltog i byggnadsarbetena vid Sveaborg⁹² och Svartholm i Lovisa. Senare medverkade han också i *durchfahrt*-projektet.⁹³ Thunberg planerade slussar och draganordningar. Hans huvudsakliga uppgift var emellertid Sveaborgs fästning, för vilken han planerade Europas modernaste fartygsvarv.

Samuel Chydenius – Finlands da Vinci

Om Nesselius var en visionär, kan man beskriva Polhem-eleven Samuel Chydenius (1727–1757) som en uppfinnare. Han var äldre bror till Anders Chydenius och gav ut en avhandling om insjötrafiken med titeln *De navigatione per flumina et lacus patriae promovenda* (1751). Han föreslog för den svenska vetenskapsakademien att man skulle rensa Ule älv och öppna en rutt från Kajana till Savolax och Karelen. Slutmålet skulle vara Ladoga.⁹⁴ År 1747 gjorde Chydenius en rundresa i Kemi-Lappland, och skrev en detaljerad rapport om näringarna och trafikförhållandena där.⁹⁵ Kemi-Lappland var en av de heliga platser-

91. Alanen, *Läpikulkuvesitie-kysymys*, s. 256–257; se <http://www.tieteessatapahtuu.fi/021/siukoneno21.htm> (30.6.2012).

92. I Helsingfors hörde Thunberg till fortifikationsstaten och hade titeln byggmästare. Mantalslängd öfver Helsingfors Stad för Åhr 1752, RA 8291:10v, Riksarkivet, Helsingfors.

93. Åre Minne öfver Daniel af Thunberg (Daniel af Thunbergs curriculum vitae 1712–1745), Hennschenska familjearkivet, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

94. A. R. Cederberg, *Pohjois-Karjalan kauppaolot vuosina 1721–1775* (Helsinki 1911), s. 159–160.

95. 'Samuel Chydenius och hans berättelse om Kemi lappmark 1747', *Budkavlen*, årgång L-LI 1971–1972 (Åbo).

na inom den rudbeckska historietolkningen – svenskarna, som flydde undan syndafloden, hade stannat till där, och senare fortsatt till Uppsala.⁹⁶ (Kemi var på sätt och vis utgångspunkten för den svenska bosättningen, ett faktum som inte har lyfts fram åtminstone inom den svenska Rudbeck-forskningen.) Chydenius hade också planer på en gruvborr, som skulle drivas med vind- eller vattenkraft, ett tröskverk som skulle använda sig av vatten, en vattendriven spinnmaskin samt en apparat som skulle mäta strömtryck och som kunde användas då man undersökte forsar. Chydenius hade, likt Rudbeck, också fördjupat sig i bogsermaskiner som användes på ed (dragnäs).⁹⁷ Modellen hade Chydenius fått från *overtomen*-maskinerna i Holland. Hans slussförslag var en lite modifierad kopia av Rudbecks träslussar.⁹⁸ Han föreslog också att man i krig skulle använda sig av dykare och utvecklade även en dykarhjälm. Med hjälp av en stridsdykare skulle man gräva en tunnel in till sådana fiendebefästningar som låg vid vattnet.⁹⁹ Det är möjligt att Chydenius inspirerats av den bok om dykning och dykarklockor som Mårten Triewald gett ut år 1734.¹⁰⁰

Chydenius planerade originella försvarsarrangemang också för krigsföring i skog. Han utvecklade ett system som baserade sig på upphuggna, kanalliknande gångar (gator) i skogen och bunkerliknande kamouflerade försvarsställningar i trä. Dessutom planerade denne ”Finlands da Vinci” rörliga skyddsskärmar som skulle skydda soldaterna och en ”pansarvagn” som drogs av hästar. Chydenius planerade även undervattenspålningar för att skydda floddeltana. Tanken var att de skulle användas i ett amfibiekrig. Hans idéer kan betraktas som specifika nordiska tillämpningar av det europeiska fortifikationstänkandet, även om en del av uppfinningarna förekom i någon form redan i

96. Päivi Maria Pihlaja, *Tiedettä Pohjantähden alla. Pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen suhteet Ranskaan 1700-luvulla*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 181 (Helsinki 2009), s. 47.

97. Toivo J. Paloposki, *Suomen talouden kehittäminen 1750–1760-lukujen valtiopäiväpolitiikassa*, *Historiallisia Tutkimuksia* 98 (Helsinki 1976), s. 90–91; Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership*, vol. 1, s. 82. <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2701/> (30.6.2012).

98. *Dissertatio Academica de Navigatione & Lacus Patriae Promovenda, cujus [...] Samuel Chydenius et Respondens Andreas Chydenius [...]* (Uppsala 1751).

99. Oscar Nikula, ’Nya påfund i krigvetenskapen av Samuel Chydenius’, *Historiallinen Arkisto* 70 (Helsinki 1975).

100. Mårten Triewald, *Konsten at lefwa under watn eller kort beskrivning om de påfunder, machiner och redskap hwarpå [...]* (Stockholm 1734).

den antika världen. Chydenius lovande karriär avbröts emellertid när han drunknade i samband med nivelleringsarbeten i Kumo älv sommaren 1757.¹⁰¹ Man gav upp idén om att förena Päijänne med Kumo älv och riktade i stället blicken mot söder. Ledningen för kanalprojektet övertogs av Augustin Ehrensvärd, som var kommandant på Sveaborg.

Det rudbeckska inslaget på Sveaborg

När befästningsarbetena inleddes år 1747 på Sveaborg och Svartholm var det teknologiska arvet efter Rudbeck synligt på flera sätt. Gruvteknologin, som hade utvecklats redan av Rudbeck och som vidareutvecklades av Polhem, gjorde det möjligt att bryta och uppföra Sveaborg på de trånga klippöarna. Utan gruvdriftens utveckling på 1600- och 1700-talet hade man aldrig inlett bygget av Sveaborg. Ett viktigt steg var ibrukttagandet av sprängning i stället för upphettning.

Det finns endast få uppgifter om Rudbecks insatser inom gruvmekaniken, men jag anser att han inte kan ha haft ett obetydligt inflytande eftersom han i flera år verkade som teknisk rådgivare och chefsutbildare vid Bergskollegium. Rudbeck introducerade Polhem i bergsmekaniken. Som Sten Lindroth har konstaterat utgjorde Polhems mekaniska laboratorium i Falun (Stjärnsund) en fortsättning på Rudbecks mekaniska verkstad i Uppsala.¹⁰² Det fanns inte heller någon litteratur på området, som skulle ha rubbat Rudbecks vetenskapliga monopolställning. Det första svenska verket om bergsmekanik, Sven Rinmans *Bergwerks lexicon*, utkom först 1789. Jag anser att också Polhems innovativitet på gruvteknikens område stöder uppfattningen om Rudbeck som vägvisare. Intressant är att Rudbeck lyser med sin frånvaro i den korta ”biografi” som Polhem skrev om sig själv. Han nämner inte ens sin lärare vid namn. På så vis ville han betona sin egen självständiga roll som ingenjör.¹⁰³

Genom Sveaborg kom ny teknologi till Helsingforstrakten. För framställningen av tegel till fästningen fanns ett vattendrivet tegelbruk i nuvarande Sörnäs enligt modell av Polhem. Ägaren var borgaren Jacob Tesche.¹⁰⁴ Bruket var mycket effektivare än hästdrivna tegelbruk.

101. <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2701/> (30.6.2012).

102. Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering*, s. 349.

103. Polhem, Chr. Lefvernesbeskrifning, J. P. 24, Biogr. Sv. P, Kungliga Biblioteket, Stockholm.

104. 1748 års oeconomic protocoll, Helsingfors stad, magistraten Ca:52, s. 156, 322, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors.

En maskin blandade lermassan, pressade ut den i tegelformar och lyfte ut de färdiga teglen.¹⁰⁵

Thunberg lät bygga en multifunktionell kvarn på Sveaborg. Kvarnen pumpade, sågade virke och malde säd, allt på en och samma gång. Där fanns också Finlands första *stangenkunst*-system, som drev pumparna. Vattenteknologin representerades bl.a. av Thunbergs hästdrivna mudderverk, som användes i Gammelstadsviken.¹⁰⁶ Det hade två hästar och några män och grävde enkelt och snabbt på botten. Enligt Thunbergs biografi innehöll mudderverket ett större maskineri ("konst") än man kunde ana utifrån.¹⁰⁷ Enligt samtiden fungerade det alltså bra. Utgående från beskrivningen handlade det om ett likadant mudderverk som det som användes i Amsterdam i början av 1700-talet. Maskinen presenterades i boken *Groot volkomen moolenboek* som utkom år 1734.¹⁰⁸ Dessutom konstruerade Thunberg – en tidig version av modellen är känd redan under antiken – en hästdriven pumpanordning av *pater noster*-typ. Utmärkande för pumprummet var kaminerna som förhindrade isbildning. Redan Rudbeck hade funderat på hur man skulle hindra pumparna från att frysa.¹⁰⁹ Även som slussingenjör fortsatte Thunberg på den bana som inletts av Rudbeck, men han representerade redan en ny tid. Han tog i bruk en flytande slussport av trä som gick lätt att flytta, och som rörde sig upp och ner.¹¹⁰ Idén till pontontekniken hade kommit från Holland. I hamnen i Amsterdam fanns s.k. kameler, pråmar fyllda med luft, som klarade av att lyfta t.o.m. oceanfartyg över grunda ställen.¹¹¹ En flytande slussport, visserligen i metall, används fortfarande vid varvet på Sveaborg. Thunberg planerade

105. Heinz Henrik Ollus, 'Degerby-Lovisa, fästningen på lösan grund', *Armémuseum årsbok. Meddelande* 50, s. 82.

106. Augustin Ehrensvärd Journal 1763–66, Ehrensvärdiska papper, Tosterupsamlingen, vol. 30:A, s. 92, Riksarkivet, Stockholm.

107. Äre Minne öfver Daniel af Thunberg, s. 31, Hennschenska familjearkivet, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

108. Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership*, vol 1, s. 113. Se även Hultboken, Plate XXI, Tekniska Museet, Stockholm.

109. Dahl, *Svensk ingenjörskonst*, s. 121.

110. Äre Minne öfver Daniel af Thunberg, s. 27. Andra samtida skildringar: Abrah. Abris. Hülphers, Dagbok och samlingar uppå en resa om sommaren 1760 ifrån Westerås [...] Tavastland m.m., *Bidrag till kannedomen af vårt land, samlade och utgifna af K.G. Leinberg III* (Jyväskylä 1887), s. 43.

111. Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership*, vol. 1, s. 106–107.

också en slussport för fästningen vid Lovisa.¹¹² På Sveaborg tog man också i bruk den ventilationsanordning som Mårten Triewald uppfunnit 1741, med vars hjälp man kunde sköta ventileringen av gruvgångar och de nedre kanondäcken på krigsfartyg. Med den kunde man också suga ut krutrök som bildades i samband med sprängningsarbeten.¹¹³

Holland–Uppsala–Sveaborg–Helsingfors

Den götiske fornforskaren Olof Rudbeck var en renässansmänniska under barocken, som i Sverige inledde en ny teknisk undervisning som förenade teori och praktik. Förebilden fanns i Holland. Rudbeck dominerade undervisningen inom det tekniska området i stormaktstidens Sverige och ansvarade personligen samt i egenskap av rektor vid Uppsala universitet för utbildningen inom de centrala förvaltningsområdena. Hydroteknologin, d.v.s. pumpanordningar, pumpar, kanaler och slussar, utgjorde kärnan i den rudbeckska ingenjörskonsten. Under den förindustriella perioden var vattnet den viktigaste kraftkällan som gav kontinuerlig drift, och den enda möjligheten att utföra tunga transporter. För den rudbeckska världsbilden hade vattnet en avgörande betydelse. Enligt honom var Sverige Atlantis, den sjunkna kontinenten. Rudbecks neptunistisk-götiska världsbild inspirerade, styrde och motiverade samt skapade en kontext för hans arbete. Kompassen, tekniken som gjorde det möjligt att dra fartyg på land och antikens berättelser om järnhaltiga berg och stora floder inspirerade Rudbeck att utveckla sina hydrotekniska anordningar. Att projekten kunde placeras in i ett götiskt sammanhang hade också en gynnsam påverkan på mecenaterna.

Rudbecks inflytande som en banbrytare inom hydroteknologin var starkt ända fram till de stora kanalprojekten på 1680-talet. Efter Rudbecks död 1702 och det stora nordiska kriget tog man i bruk även andra medel för informationsspridning, t.ex. information inom yrkeskåren. Polhem och Swedenborg grundade 1716 Sveriges första, visserligen kortvariga, tekniska journal *Daedalus Hyperboreus*.¹¹⁴ Offentliga föreläsningar på området, varav den första hölls år 1726 i Riddarhuset

112. Ollus, *Degerby-Lovisa*, s. 82.

113. Mårten Triewald, *Nyttan och Bruket af Wäderwäxlingsmachin på Kongl. Warfs oc Riksens Örlogs Flotta [...]* (Stockholm 1742).

114. *Daedalus Hyperboreus eller några nya försök och anmerckningar som wälborne herr assessor Polhammar och andre sinrike i Swerige hafwa giord [...]* (Upsala 1716).

i Stockholm (vid detta tillfälle behandlades även hydroteknologi)¹¹⁵, trycksaker, som Bernard Forest de Bélidors (d. 1761) monumentala verk inom matematisk hydroteknologi, encyklopedien *Architectura hydraulique*¹¹⁶ (den första delen utkom 1737) samt resande på eget initiativ utökade och breddade ingenjörskåren, som också socialt sett började utkristalliseras till en egen grupp, även utanför den rudbeckska kretsen. Också svenskarna själva, som överintendenten Carl Johan Cronstedt (död 1779), började ägna sig åt teoretiska hydrotekniska undersökningar under ledning av Polhem.¹¹⁷ Kungliga vetenskapsakademiens grundande 1739 innebar en betydande strukturell förändring: tidigare hade kunskapen överförts mellan lärare och elev.

Den rudbeckska traditionen spreds med hjälp av kedjan *Rudbeck–Polhem–Thunberg–Ehrensvärd* till Finland. Via Rudbecks elever kom den mest avancerade teknologin, och särskilt hydroteknologin, till Finland. Den nya tekniken behövdes i två stora projekt: genomfartskanalprojektet och bygget av Sveaborg. På Sveaborg uppstod ett slags teknisk läroanstalt och ett nytt innovationscentrum. Fästningsbygget, den teknologi som tillämpades där och den kreativa miljö som uppstod kring Sveaborg och Helsingfors påverkade omgivningen på många sätt. Ehrensvärd gjorde också upp en hydrodefensiv tidigklassistisk stadsplan för Lovisa år 1747.¹¹⁸ Den nya generationen ingenjörer som var verksam i Finland gjorde sig av med den götiska barlasten. Den förste som förklarade torrläggningen av stränderna med hjälp av landhöjningen var inspektören vid fästningsbygget på Sveaborg, E. O. Runeberg, senare chef för lantmäteriet i Finland. Man behövde inte längre Bibeln för att förklara geologiska fenomen. Landhöjningen visade samtidigt att Sverige inte var det sjunkna Atlantis.

115. Mårten Triewalds år 1728 och 1729 hådde föreläsningar på Riddarhuset i Stockholm (Stockholm 1735).

116. M. Belidor, *Architectura hydraulique, ou L'Art de conduire, D'élever et de menager Les Eaux* [...] (Paris 1734). Den andra delen, som utkom 1750, behandlade slussar.

117. Mekaniska observationer sammanskrefne hos Commercie Rådet Polhem årh 1729 af mig Carl Johan Cronstedt. Cronstedts anteckningsbok. *Theoria aquatica* eller [...], Tekniska Museet, Stockholm.

118. Henrik Lilius, 'Kaupunkirakentaminen 1617–1856', Päiviö Tommila (päätoim.), *Suomen kaupunkilaitoksen historia I* (Vantaa 1981), s. 331.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

PER OLOF SJÖSTRAND

Frögerståget

Bildandet av den rusiska staten under den nordiska vikingatiden kom också att påverka de baltiska och finsk-ugriska folken i nordväst. Vepser och voter drogs in i den rusiska sfären redan under 1000-talet. Genom rusernas antagande av kristendomen i dess grekisk-ortodoxa form och språkväxlingen till kyrkoslaviska etablerades efter hand en etnisk och kulturell gräns mot Estland. De rusiska furstarna företog under 1000–1100-talen en rad krigståg mot esterna, som inräknas i de rusiska krönikornas tjuder, med siktet inställt inte enbart på att uppta tributer utan också på att upprätta ett politiskt herravälde, dock utan bestående resultat. Viktiga mål var framför allt Tartu/Dorpat och Otepää/Björnhuvudet samt Harrien (estn. Harju) och nordvästra Estland, vars befolkning i de rusiska krönikorna kallas *sossoler* (*sossoloō*, *ssolō*). Enligt Första Novgorodkrönikan år 6568/1060 blev dessa av storfurst Izjaslav Jaroslavitj ålagda en svår tribut om hela 2 000 grivna (ca 400 kg silver). Vilka som exakt avses härmed är inte klart, eventuellt invånarna i Sakala (lat. *Saccalia*) eller i Soopolitse, eller några andra, kanske invånarna på Ösel.¹ I det sistnämnda fallet kunde folkslagsbenämningen ha ett samband med den nordiska förvaltningstermen *syssla* som förekommer i Snorre Sturlassons Ynglingasaga i samband med den med ester krigande kung Yngvar, och som också

1. Ülle Tamla & Evald Tõnisson, 'Archäologische Ausgrabungen auf der Wallburg Varbola-Jaanilinn 1988–1989', *Eesti Teaduste Akademia Toimetised. Ühiskonnateadused* 1990:4, s. 423–427; Sulev Vahtre, 'Kiovan Venäjä ja Viro 1030–61', *Kyösti Julku* (toim.), *Suomen varhaishistoria* (Rovaniemi 1992), s. 622–630; Evald Tõnisson, 'Estland und die Europäisierung. 11–12. Jahrhundert', Nils Blomqvist (ed.), *Culture Clash or Compromise: The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD* (Visby 1998), s. 38–41; Heiki Valk, 'The Vikings and the Eastern Baltic', Stefan Brink & Neil Price (eds.), *The Viking World* (London & New York 2008), s. 485, räknar med att Tartu, där en stor bosättning fanns, lydde under ruserna 1030–1061.

påträffas i ortnamnen *Eysyssla* (Ösel) och *Adalsyssla* (fastlandsområdet öster om Ösel), vilket i så fall tydde på att sossoler och syssla kommit in i kyrkoslaviskan genom varjagerna.² Nestorskrönikan omtalar under åren 1072 och 1091 en grekisk-ortodox biskopsstol i Jurjev, d.v.s. Tartu.³

Kievstorfursten Jaroslav "den vise" Vladimirovitj († 1054) hade byggt upp ett omfattande nät av dynastiska allianser med en rad europeiska härskarhus. Då han inte förmådde nå sina mål på denna väg eller genom diplomati och övertalning tillgrip han militära medel. Under hans tid nådde det rusiska väldet sin zenit.⁴ I västerled gick Jaroslav år 1030 till anfall mot tjuderna, besegrade dem och anlade fästet Jurjev i Tartu. Samma år erövrade han östra Galicien i Polen och slöt fördrag med polske exilhertigen Kasimir I († 1058), beseglat genom att den sistnämnde äktades med Jaroslavs halvsystem Maria Dobronega. Åren 1038–1041 förde Jaroslav krig mot de baltiska jatvingerna och litauererna jämte masovierna i nordöstra Polen.⁵ Kievstorfurstens intresseområde var sannerligen väldigt.⁶ År 1042, berättar Nestorskrönikan,

-
2. Paul Johansen, 'Der altnordische Name Ösels als verfassungsgeschichtliches Problem', *Festschrift, Karl Hoff zum siebzigsten Geburtstag dargebracht* (Innsbruck 1950), s. 95–100; Tönisson, 'Estland und die Europäisierung', s. 40.
 3. *Nestorskrönikan*, år 6580/1072–6599/1091. Krönikan finns i svensk översättning av Axel Norrback (Stockholm 1919), samt i nyare tappning av Gabriella Oxenstierna (Stockholm 1998), i engelsk av S. H. Cross och O. P. Sherbowitz-Wetsor, *The Russian Primary Chronicle* (Cambridge, Mass. 1953). Krönikan, som annars går under benämningen ryska primärkrönikan (ry. *Povest' Vrenennykh Let*), utgör den första sammanhängande redogörelsen för det rusiska väldets äldsta historia och är kompilerad i runda tal mellan 1050 och 1120 av munkar i Kiev. G. Vernadsky, *Kievan Russia* (Yale 1948), s. 284–286; T. S. Noonan, 'Scandinavians in European Russia', Peter Sawyer (ed.), *The Oxford Illustrated History of the Vikings* (Oxford, New York 1997), s. 138–140; Per-Arne Bodin, 'Om Nestorskrönikan', *Nestorskrönikan*, översättning av Gabriella Oxenstierna (Stockholm 1998), s. 5–15.
 4. Gwyn Jones, *A History of the Vikings* (London, Oxford, New York 1973), s. 263; Basil Dmytryshyn, *A History of Russia* (Prentice Hall 1977), s. 52; Noonan, 'Scandinavians in European Russia', s. 138.
 5. *Nestorskrönikan*, år 6538/1030, 6546–6549/1038–1041. Masovien är området runt Warszawa. Att de rusiska krönikornas tjuder vore ester ifrågasätts av Heikki Kirkinen, 'Inkeri keskiaika ja uuden ajan alku vuoteen 1617', Pekka Nevalainen & Hannes Sihvo (toim.), *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri* (Helsinki 1991), s. 35–36. De omtalas inte bland de till Rus' skattskyldiga folken i Nestorskrönikans inledning. Detta torde vara så tillvida riktigt att tjuder inte har någon helt entydig syftning; ester kallas tjuder, men tjuder är inte alltid ester. Då tjuder bl.a. här omtalas i samband med Jurjev/Dorpat kan dock svårigen andra än ester komma i fråga. Som bekant heter Peipussjön på ryska "Tjudsjön".
 6. M. G. Larsson, *Rusernas rike. Nordborna och Rysslands födelse* (Stockholm 1993), s. 90.

angrep Vladimir, Jaroslavs son, furste i Novgorod sedan 1036, jämerna (*Jam'*) och besegrade dem. Hästarna dog för Vladimirs krigare, så att hästarna flåddes medan de ännu andades. Så hård var pesten i hästarna, anger krönikan.⁷

De rusiska krönikornas *Jam'*, *Jem'* o.s.v., som i det följande återges med ”jämer”, verkar ursprungligen ha avsett hela den finsk-ugriska befolkningen norr om Finska viken väster om Karelen. Först fram till mitten av 1200-talet har termen kommit att snävas in på tavasterna, *häme/hämäläiset*, av vilket den också är etymologiskt härledd, under det att de egentliga finnarna, *suomi/suomalaiset*, framträder under benämningen *Sum'*.⁸ Att Vladimirs följe uppges ha krängt hudarna av hästarna medan dessa levde skulle indikera att hudarna behövdes som skydd mot kyla och att detta sålunda var ett vintertåg. Strandade av pesten långt från utgångspunkten måste följet säkra sig mot vinterkylan och flådde hästarna medan de ännu levde och var varma.⁹ Att man i äldre tider tog till vara hudarna då hästar togs av daga är väl känt.¹⁰

-
7. *Nestorskrönikan*, år 6550/1042; Reinhold Hausen (utg.), *Finlands medeltidsurkunder* (Helsingfors 1910–1935), no 12; Martti Linna (toim.), *Suomen varhaishistorian lähteitä* (Jyväskylä 1989), no II.
 8. Gabriel Rein, *Föreläsningar öfver Finlands historia*, utg. efter förf. död af M. Akiander och Th. Rein (Helsingfors 1870), s. 100–101; *Suomen varhaishistorian lähteitä*, s. 8, 119 not 8. För en betydligt mer problematiserad och enligt min mening onödigt tillkrånglad uppfattning av det rusiska *Jam'/Jem'*-begreppet se Heikki Kirkinen, 'Finland in Russian sources up to the year 1323', *Scandinavian Journal of History* 1982, s. 257–262. Se häremot John Lind, 'Sjögrens Häme-teori og de russiske kroniker', *Historisk Tidskrift för Finland* 1977; Seppo Suvanto, 'Keskiaika', *Suomen historia* 2 (Espoo 1985), s. 14; De två sistnämnda ser inga skäl att tro att inte samtliga 14 källnotiser om *Jem'/Jam'* i de rusiska krönikorna ären 1042–1311 avser dagens Finland. Å andra finns inga skäl att blunda för förekomsten av *Jam* i Nordryssland. Staden Kingisepp vid floden Luga 20 km öster om Narva och 49 km från Finska viken, har tidigare hetat Jamburg och Jama. Staden omtalas för första gången 1384 då novgoroderna uppförde ett fäste mot svenskarna, kallat Jama eller Jamskij Gorodok efter traktens jamer. Genom Stolbovafreden 1617 kom staden i händerna på svenskarna, som kallade staden Jama eller Jamo. I det svensk-ryska kriget 1656–1658 totalförstördes staden, kvar fanns endast fästet, som år 1703 övergick i ryska händer och gavs – i enlighet med tsar Peter den stores öppning av ett fönster mot väst – det tyskinspirerade namnet Jamburg (jfr det samtidigt tillkomna St Petersburg 137 km västerut härifrån). Utan att penetrera frågan desto mer vågas antagandet att förekomsten av *Jam*-namnet på Finska vikens båda sidor sammanhör med den samiska och i dess efterföljd finska utbredningen mot väster och norr från trakten mellan Neva och Volga alltifrån första årtusendet e.v.t.
 9. Lind, 'Sjögrens Häme-teori', s. 303–304; Suvanto, 'Keskiaika', s. 14.
 10. Jfr Kenneth Gustavsson, 'Svenskarna och kriget på Åland 1808–1809', *Åländsk odling* 2008–2009, s. 62.

På 1500-talet beskrivs finnarnas skärmytslingar och strider med moskoviterna i allmänhet mer som plundringsfärder utförda av friskaror än egentliga krig. I det på kärr- och ödemarker rika Finland kunde endast mindre rytteriförband utan tross operera. Det var omöjligt att frakta tyngre förråd.¹¹ Sannolikt har Vladimir och hans män kommit på vintern med hästdragna slädar.¹²

Åtminstone vid en första anblick ter sig Vladimirs aktion mot järnerna snarast som ett misslyckat försök att fullfölja fadern Jaroslavs föregående erövringar och införande av beskattning söder om Finska viken.¹³ I Nestorskrönikans inledning omtalas också järnerna (*Jam'*) bland de folk som skulle betala skatt till *Rus'*.¹⁴ Uppgiften ska dock inte uppfattas som svarande mot en realitet vid krönikans tillkomst i början av 1100-talet, utan hellre som en aspiration, kanske emanerad just från detta rätt misslyckade krigståg. Till detta kommer också talrika senare novgorodiska krönikenotiser då novgoroderna angriper järnerna och vice versa. Nästa gång järnerna omtalas i rusiska källor är först under år 1123. I inget fall framkommer något permanent skatte- eller avhängighetsförhållande, vilket också ska ses mot de fall där skildringarna avslutas med skatteupptagning. Detta var tillfälliga upptagningar med våld, inget bestående frivilligt förhållande. Inga som helst gemensamma jämsk-novgorodiska aktioner omtalas, såsom i fråga om karelarna och novgoroderna, tvärtom är motsättningen mellan å ena

-
11. Matti Klinge, *Östersjöväliden. Ett illustrerat historiskt utkast* (Stockholm 1985), s. 36; T. M. S. Lehtonen, 'Suomi ennen Suomea. Raja-alueen kiinnittyminen eurooppalaiseen kulttuuripiiriin', T. M. S. Lehtonen (toim.), *Suomi. Outo pohjoinen maa. Näkökulmia Euroopan äärien historiaan ja kulttuuriin* (Porvoo 1999), s. 34–35; Lena Huldén, *På vakt i öster 1. Medeltiden* (Esbo 2004), s. 205–206. Den från vinterkriget 1939–1940 kända finska mottitaktiken, att låta större fiendekolonner forcera fritt för att sedan med små, lätta och snabbbrörliga enheter omringa, splittra och förgöra dem, användes veterligen första gången i striden vid Joutsela på vårvintern 1555 då också skidor kom till användning. Erkki Paavolainen, *Sellainen oli Karjala. Luovutetun alueen vaiheita* (Helsinki 1958), s. 17.
 12. Jfr allmänt A. M. Mikljaev, 'Puti "is varjag v greki" (zimnjaja versia)', *Novgorod i Novgorodskaja zemlja* (Novgorod 1992), som framkastat att de varjagiska rutternas kärna i själva verket utgjordes av vintriga slädransporter. De årliga interna rusiska tributupptagningsfärderna skedde vanligen på vintern. Noonan, 'Scandinavians in European Russia', s. 144; Jonathan Shepard, 'The Viking Rus and Byzantium', Stefan Brink & Neil Price (eds.), *The Viking World* (London & New York 2008), s. 500, 509.
 13. Suvanto, 'Keskiäika', s. 14, 21.
 14. *Nestorskrönikan*, inledningen; *Finnlands medeltidsurkunder*, no 1; *Suomen varhais-historian lähteitä*, no I.

sidan jämnerna och å den andra novgoroderna och karelarna genomgående.¹⁵ Då jämnerna av allt att döma saknade en samordnad samhällslig infrastruktur, hade de heller inga överordnade ledare som man kunde ingå bestående tributavtal med, varför krigstågen mot dem inte resulterade i så mycket mer än vad trupperna vid det enskilda tillfället kunde tilltvinga sig och ta med sig som byte.¹⁶

År 1042 fick Bysans en ny kejsare i Konstantin IX Monomachos som äktat Mikael IV:s änka Zoe. Året efter, alltså 1043, skickade Jaroslav sonen Vladimir i krig mot grekerna och Konstantinopel och ”gav honom många krigare”, medan Jaroslav anförtrodde härförarskapet åt en viss Vysjata, Jans far. Vladimir led skeppsbrott med sin här och tvingades vända medan en stor del av manskapet hamnade i fångenskap, berättar Nestorkrönikan, som också anger att fred slöts tre år senare.¹⁷ Enligt en bysantinsk källa hade Vladimir med sig folk från ”de nordliga öarna i Oceanen”, d.v.s. den skandinaviska halvön. Detta blev det sista rusiska försöket att anfälla Konstantinopel.¹⁸ Anfallet vävs in

-
15. John Lind, 'Sjögrens Häme-teori', s. 297–302; Recension av I. P. Šaskol'skij, *Bor'ba Rusi protiv krestosnoj agressii na beregach Baltiki v XII–XIII vv* (Leningrad 1978), *Historisk tidskrift för Finland* 1979, s. 294; John Lind & Jarl Gallén, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns* 2 (Helsingfors 1991), s. 246–247. Även Heikki Kirkinen, 'Finland in Russian sources', s. 260–261, ansluter sig till att tavasterna knappast erlagt tribut till Novgorod, men tillika vidhåller han det högst osäkra i vad de rusiska krönikornas Jem egentligen avser: "In this connection [1042] it is not possible to decide where Jam was situated. It might have even been in the Baltic region, where the name Jam later came to be used in the form Jaama, at that time perhaps coming from the Russian language." Den ovannämnde I.P. Šaskol'skij formulerade i ett flertal arbeten under 1970–1980-talen en sovjetrisk maximaltolkning som gick ut på att vid 1100-talets början stod en rad icke-rusiska folk i ett avhängighetsförhållande till Novgorod: voter, ingrer och karelare som en del av ett kärnområde, medan de östligare esterna och jämnerna/tavasterna stod i en lösligare relation. I motsats till den svenska och tyska erövringspolitiken var utbredandet av det novgorodiska väldet en spontan, decentraliserad process, som i huvudsak handlade om en skatteplikt, i form av ett avtal mellan stamariokratierna och Novgorod till ömsesidig fördel. I övrigt åtnjöt dessa stammar full inre autonomi. Den svenska expansionen ut över Finland var däremot ett veritabelt våldsstyre, i likhet med motsvarande tyska och danska styren i Baltikum.
16. Jfr Dick Harrison, *Gud vill det. Nordiska korsfarare under medeltiden* (Stockholm 2005), s. 330–331.
17. *Nestorskrönikan*, år 6551/1043.
18. Sigfús Blöndal, *The Varangians of Byzantium. An Aspect of Byzantine Military History*, transl., rev. and rewritten by Benedikt S. Benedikz (Cambridge, UK 1978), s. 104; M. G. Larsson, *Runstenar och utlandsfärder. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna* (Lund 1990), s. 115–116; *Väringar. Nordbor hos kejsaren i Miklagård* (Stockholm 1991), s. 62–67; *Rusernas rike*, s. 90–91. Anfallet mot

i ett föregående bysantinskt uppror mot kejsar Konstantin i vilket ruser deltog.¹⁹ Som en del av fredsuppgörelsen med ruserna år 1046 gifte kejsaren sin dotter Anna med Jaroslavs och hans maka Ingegerds son Vsevolod, alltså Vladimirs bror. År 1045 lade Vladimir grunden till den heliga Sofias kyrka i Novgorod, där han själv sedermera blev gravlagd år 1052. Vladimirs mor och Jaroslavs maka, den svenska furstinnan Ingegerd, avled 1050 och året därpå lät Jaroslav viga rusen Ilarion till metropolit i Kiev, en klar demonstration av självständighet gentemot Konstantinopel. Jaroslav själv avled år 1054 och begravdes i den heliga Sofias kyrka i Kiev. Innan sin hädanfärd hade han satt in sin äldste son Izjaslav som storfurste i Kiev, samt dennes bröder Svjatoslav i Tjernigov, Vsevolod i Perejaslavl, Igor i Vladimir samt Vjateslav i Smolensk. De skulle inte få överskrida gränserna till varandras områden.²⁰ Härmed etablerades ett komplext system enligt vilket den äldste fursten skulle efterträda som storfurste i Kiev och de övriga furstarna flytta till följande furstendöme i rangordningen.²¹

Runstenar om Finland

Det i övrigt rika skandinaviska runstensmaterialet från det senare 900-talet till det tidiga 1100-talet, som genom texterna i sig liksom stenarnas regionala distribution och karaktär använts för att belysa såväl sociala, religiösa som politiska förhållanden, ger tyvärr ingen

Konstantinopel år 1043 hade planerats en längre tid. Troligt hade Ingvar den vittfarnes varjagiska expedition till Georgien i början av 1040-talet ett samband med detta. Varjagerna stred för den georgiske kungen Bagrat IV mot dennes bror Dimitri, som stöddes av bysantinerna. Bysantinerna hade länge visat krigiskt intresse för såväl Armenien som delar av det georgiska riket, och i samband med detta stödde de Dimitris uppror mot Bagrat, som då troligen stöttades med varjager av Jaroslav. Enligt en bysantinsk källa orsakades anfallet på Konstantinopel av en tvist om boten för en högt uppsatt rusisk köpman som blivit dödad i Konstantinopel. Jaroslavs son Vladimir, som hade ett häftigt humör, samlade då från Kievriket en här på hundratusen man, förstärkta med folk från "de nordliga öarna i Oceanen", d.v.s. Norden. Exakt varför anfallet utfördes går inte att utröna, men i varje fall kom det som en fullständig överraskning för bysantinerna, som dock utgick med en förkrossande seger. Anfallet blev det sista i en serie som börjat nästan 200 år tidigare. Efter freden år 1046 bestod det goda förhållandet mellan Kiev och Konstantinopel ända tills mongolstormen på 1200-talet gjorde slut på rusernas valde.

19. Grigory Litavrin, 'Rus'-Byzantine Relations in the 11th and 12th Centuries', *History of Byzantium*, vol. 2 (Moscow 1967), s. 347–352.
20. *Nestorskrönikan*, åren 6553–6562/1045–1054.
21. Bodin, 'Om Nestorskrönikan', s. 9.

information om området som motsvarar dagens Finland. Endast tre lakoniska svenska runinskrifter vittnar om män som omkommit vid färder till landet närmast i öster.²² Detta behöver i sig inte betyda att expeditioner dit var mycket ovanliga, utan färderna dit kan i regel ha varit mestadels fredliga och framgångsrika med endast få omkomna.²³ Runstenar restes inte över dem som kom helskinnade hem.

En runsten från tidigt 1000-tal, försvunnen sedan 1800-talets början, på Söderby-Karls kyrkogård i Uppland nära Norrtälje (U 582), restes av föräldrarna Björn och Ingulfrid över sonen utrik, Otrygg, som blivit dräpt i Finland (**biarn auk ikulfrþi raistu stain aftr utrik sun sain han var tribin o finlont**). Detta är den äldsta bevarade svenska

-
22. Kustavi Grotenfelt, 'Ruotsalaisten 11:nnellä vuosisadalla Suomeen tekemistä viikinkiretkistä', *Historiallinen Arkisto XXVII* (Helsinki 1918); Eric Anthoni, 'Korstågstiden och dess innebörd', *Historisk Tidskrift för Finland* 1955, s. 106; P. O. Sjöstrand, 'Det tredje korståget', *Pyttis från korståg till nutid* (Pyttis 1997), s. 49. Allmänt om runor och runskriffter, se S. B. F. Jansson, *Runinskrifter i Sverige* (Stockholm 1985); O. Erikson & J. P. Strid, *Runstenar* (Malmö 1991); C. Batey, H. Clarke, R. I. Page & N. S. Price, *Cultural Atlas of the Viking World*, ed. J. Graham-Campbell (Oxford UK 1994), s. 100–103; L. M. Enoksen, *Runor. Historia, tydning, tolkning* (Stockholm 1998); Svante Norr, *To Rede and to Row: Expressions of Early Scandinavian Kingship in Written Sources* (Uppsala 1998), s. 9–28, 171–188; Gro Steinsland & Preben Meulengracht Sørensen, *Männskor och makter i vikingarnas värld*, övers. H. O. Sjöström (Stockholm 1998), s. 19–22; Birgit Sawyer, *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia* (Oxford UK 2000); Henrik Williams, 'Runes', Stefan Brink & Neil Price (eds.), *The Viking World* (London & New York 2008), s. 281–290; Rune Palm, *Vikingarnas språk 750–1100*, andra upplagan (Stockholm 2010). De svenska runinskrifterna publiceras fortlöpande i serien *Sveriges runinskrifter*, utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 1900–. För en översikt av källpublikationerna se Magnus Källström, 'Gamla och nya vägar till Sveriges runinskrifter. En kritisk översikt av källpublikationerna för svenska runtexter', [Svensk] *Historisk tidskrift* 2005:2, s. 300–308. I dagens Sverige finns sammanlagt uppemot 3 000 vikingatida runinskrifter, varav drygt 1 200 i Uppland och 400 i Södermanland. Runstenarna berättar främst om vilka som rest stenen och över vem. I vissa fall ingår korta uppgifter om var och hur den eller de ihågkomna dött, hur vederbörande varit i livet och var denne/de bott. Runinskrifternas största värde för forskningen består i att de väl uppfyller närhetskriteriet, men å andra sidan begränsas deras källvärde av att de är så knapphändiga. Vikingatida runinskrifter redovisas vanligen i tre steg: 1) translitteration till motsvarande latinska bokstäver i fetstil: **ÞaiR furu trikila fiari at kuli**, 2) en uttalsmässig bedömning i kursiv stil: *ÞæiR foru drængila fiarii at gulli*, samt slutligen 3) en nutidsöversättning inom citationstecken: "De foro manligen fjärran efter guld".
23. Kristel Zilmer, 'Nordiske runreinskrifters opplysninger om kontakter innenfor Östersjöområdet i vikingtiden og tidlig middelalder', *Svenska språkets historia i Östersjöområdet*, Studier i svensk språkhistoria 7 (Tartu 2002), s. 35. Jfr Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa, Finlands svenska historia 1* (Helsingfors 2008), s. 40.

uppgiften om landet östanhavs, förutsatt att inte ”Finland” avser någont annat.²⁴ Otrygg måste i varje fall ha varit en yngre, troligen ogift man. Från Hämlingeby i Valbo socken nära Gävle i Gästrikland finns en annan högst intressant runsten från mitten av 1000-talet (Gs 13), rest av en Bruse över brodern Egil, som sägs ha farit med en Fröger och blivit dödad i Tavastland: × brusi lit rita s - ... [(a)]b - - R (i) h(i)l) : brur sin : in h - n uarþ tauþr a tafstalonti × þo brusi furþi lank lans ’ abtiR [br](u)r sin h(o)[n] fur (m)iR frauKiRi kuþ hialbi honsalukup(s) (m)(u)[þiR ’ suain ’ uk osmunrt ’ þaiR markapu] +. En år 1951 återfunnen runskrift, på en håll i Rute kyrka på Gotland, troligen från början av 1100-talet (G 319), har lagts av Sigtryggs arvingar över brodern auþwele, d.v.s. Ötvel eller Audvald, Övald, som a: **finlandi : do**, ”dog i Finland”. På kyrkogården i socknen Löt vid Ekolsundsviken i Trögd hundare i Fjädrundaland i Uppland, i dag i Enköpings kommun, står ytterligare en vackert ornamenterad sten (U 722) med texten på sidan rest av en viss tafaistr till sin brors minne med bedjan till Gud för hans själ. Stenen dateras till slutet av 1000-talet och är ristad av Balle, som även känns igen som ristare av andra stenar i området. Namnet tafeist[r] återfinns även på en annan uppländsk runsten (U 457) i Skråmsta, Haga socken, Ärlinghundra.²⁵

24. Inger Zachrisson, ’Finland’, *Vikingatidens ABC* (Stockholm 1995), s. 71, tycks vilja låta förstå att detta ”Finland” vore ’Sameland’ i norr. Under vikingatiden sträckte sig samernas (läs: finnarnas el. skrid-finnarnas) område ner till dagens Mellansverige. Inger Zachrisson, ’The Sámi and their interaction with the Nordic peoples’, Stefan Brink & Neil Price (eds.), *The Viking World* (London & New York 2008), s. 52–59.
25. För de refererade runstenstexterna, se *Finlands medeltidsurkunder*, no 10; Mikko Juva, Vilho Niitemaa & Päiviö Tommila (toim.), *Suomen historian dokumentteja* 1 (Helsinki 1968), s. 20–29; Kustavi Grotenfelt, ’Ruotsalaisten 11:nnellä vuosisadalla Suomeen tekemistä viikinkiretkistä’, s. 3–4; ’Erik den helige och hans korståg till Finland’, *Historisk Tidskrift för Finland* 1920, s. 116; Jalmari Jaakkola, *Suomen varhaishistoria. Heimokausi ja ”Kalevala-kulttuuri”*, *Suomen historia* II (Porvoo 1935), s. 190, 196, 212, 215; S. B. F. Jansson, ’Om främmande länders och orters namn i svenska runinskrifter. Första avsnittet’, *Ortnamnssällskapets i Uppsala årskrift* 1954, s. 47–48; *Runinskrifter i Sverige* (Stockholm 1963), s. 59–60, 183–184 (1985, s. 61–62); Anthoni, ’Korstågstiden och dess innebörd’, s. 106; C. J. Gardberg, *Åbo stads historia. Från mitten av 1100-talet till år 1366* (Åbo 1973), s. 30–33; Eino Jutikkala & Kauko Pirinen, *Finlands historia* (4:e omarb. uppl. Stockholm 1982), s. 16; Suvanto, ’Keskiaika’, s. 11–14; Jouko Vahtola, ’Keskiaika’, Seppo Zetterberg (påa toim.), *Suomen historian pikkujättiläinen* (Porvoo 1987) s. 47; *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin* (Helsinki 2003), s. 28; Larsson, *Runstenar och utlandsfärder*, s. 113–114, 119–120; Mauno Jokipii, ’Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspyhimysten muistoja’, *Suomen museo* 1989, s. 78–79; Eljas Orrman, ’Den svenska bebyggelsens historia’, Kurt Zilliacus (red.), *”Finska skären”. Studier i åboländsk kulturhistoria*

År 1999 påträffades i uppländska Sigtuna ett revben med inskriften ...**il tafast rista run...**²⁶ Personnamnet *Tavast* återgår bl.a. i gårdsnamnet *Tast*. Formen *Tafstalonti* har utvecklats *Tavast* < *Tevest* < *Tavst*.²⁷ Personnamn på folkslagstillhörighet, t.ex. *Dan*, *Halvdan* och *Finn*, har ansetts syfta på härkomst från eller beröring med ifrågasvarande folk.²⁸

- (Helsingfors 1990), s. 210; Marianne Blomqvist, *Personnamnsboken* (Helsingfors 1993), s. 19–21, 28; Arto Latvakangas, *Riksgrundarna. Varjagproblemet i Sverige från runinskrifter till enhetlig historisk tolkning* (Åbo 1995), s. 48–49; Jarl Gallén, *Finland i medeltidens Europa. Valda uppsatser utgivna och redigerade av John Lind* (Helsingfors 1998), s. 22; Tryggve Siltberg, 'The Gotlandic farms in the Late Middle Ages', Nils Blomqvist (ed.), *Culture Clash or Compromise. The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD*: (Visby 1998), s. 81 (Siltberg anger, förbryllande nog, dateringen "the 13th century", d.v.s. 1200-talet, för Rute-inskriften). Från Össeby-Garn i Uppland finns en sten (U 180) rest av Sikatr, Torbjörn, Torgrim och Erinmontr över brodern Sikstain, som dött i **Uiburkum**. Enligt bl.a. Jokipii, 'Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspymymysten muistoja', s. 78–79, avsåg detta en föregångare till Viborg i Karelen. Lars Huldén, *Finlandssvenska bebyggelsenamn. Namn på landskap, kommuner, byar i Finland av svensk ursprung eller med särskild form* (Helsingfors 2001), s. 445, skriver också, utan närmare motivering, att det "sedan folkungatiden" kända namnet Viborg "är sannolikt betydligt äldre". Jag har inte tagit mig tid att söka upp den förste auktoritet som identifierade stenens **Uiburkum** som Viborg i Karelen, men uppfattningen påträffas, stödd av inte närmare preciserade "gamla traditioner" om ett "Gamla Viborg" redan bl.a. hos T. J. Arne, *La Suède et l'Orient* (Uppsala 1914), s. 12. Alexander Bugge 'En Björkö i Sudrusland', *Namn och bygd* 1918, s. 80. Förvisso stöder arkeologin att det som Viborg kända stenfästet från 1293 uppförts på stället för en äldre befäst karelsk bosättning, men att denna bosättning redan sedan tidigare burit namnet *Viborg* ter sig föga troligt. Det sv. namnet *Kexholm* i Karelen är av fi. *Käkisaari* ('gökholmen'), liksom "gisslag" för distriktet i Karelen är av fi. *kihlakunta*, men namnet *Viborg*, av *vi* (< **wiha*, jfr got. *weiha* 'präst') 'helgedom' och *borg*, har helt klart inte finskt ursprung; det finska namnet *Viipuri* är av det sv./nord. *Viborg*. Av J.-P. Taavitsainen, *Ancient Hillforts of Finland: Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen* (Helsinki 1990), s. 240, uppges en datering till 1100-talet av den äldre karelska bosättningen på stället, vilket i så fall också är för sent sett till runstenen i fråga. I kung Birger Magnussons brev av 4 mars 1295 till de tyska handelsmännen (*Diplomatarium Suecanum*, no 1125. *Finlands medeltidsurkunder*, no 217) talas om "[...] *castrum Wiborg ereximus* [...]"; vilket knappast kan ge annat för handen än att Viborg är namnet på det två år tidigare påbörjade fästet, inte ett äldre namn på stället där det uppförts. Om det medeltida svenska fästet Viborg se Christian Lovén, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige* (Stockholm 1996), s. 97–99. Ett Viborg finns i Danmark, vida känt på 1000-talet, vilket troligast också runstens i **Uiburkum** syftar på. Jfr Jansson, 'Om främmande länders och orters namn', s. 46.
26. <http://hemsidor.torget.se/users/j/jaow/runf99.html>.
27. Ralf Saxén, *Språkliga bidrag till den svenska bosättnings historia i Finland I. Egentliga Finland. Satakunta och södra Österbotten* (Helsingfors 1905), s. 257. I Nedervetil i Kronoby i Österbotten finns gårdgruppen *Tast*.
28. L. M. Enoksen, *Vikingarnas egna ord* (Lund 2003), s. 131; Zachrisson, 'The Sámi and their interaction with the Nordic peoples', s. 34; Stig Welinder, *Norstedts Sveriges historia, 13000 f Kr–600 e Kr* (Stockholm 2009), s. 97–98.

Om detta stämmer skulle de omtalade männen med namnet Tavast ha haft någon anknytning till Tavastland.

Beträffande att Hämlingestenen, för övrigt numera placerad i Heliga Trefaldighets kyrka i Gävle, nämner en färd med en Fröger har även andra stenar som omtalar män som farit med en Fröger uppmärksammas.²⁹ Vid Ledinge i Skederids socken, Sjuhundra härad, Attundaland, Uppland anger en sten (U 518): ”Torgerd och Sven, de läto resa sten denna efter Ormer och Ormulv och Fröger. Han slutade sitt liv i **silu nor**, men de andra ute i Grekland. Gud hjälpe i evighet ande och själ.” En svärläst sten, sedermera placerad i vapenhusdörren till Veckholms kyrka i Trögd's härad, Fjädrundaland, Uppland (U 698), omtalar sonen Åsger som föll ”ute i Livland” (troligen), och den nu skadade fortsättningen av inskriften i | | i | n | þ | i * frai ska sannolikt tolkas ”i Frögers (?) lid/följe”. En sten vid Tibble i Västra Ryds socken, Bro härad, Fjädrundaland, Uppland (U 611) bär inskriften ”Björn och Stenfrid läto resa stenarna efter Gisle. Han föll utomlands i Frögers lid/följe.”³⁰ Fröger skulle också omtalas på en dansk sten, den s.k. Tirstedstenen på Lolland (DR 216): ”Asraþr och Hildulf reste denna sten efter Frode frände sin, men han var då männens hövding. Men har vart död i Svithiod och stupade i Frögers krigareflock, då alla vikingarna (omkom?/hemkom?).”³¹

Om vad som avses med dödsfallet i **silu nur** i U 518 påträffas i litteraturen olika förslag. Ett är gården Skällnora. Med **nur** antaget betydande ’norr’, antingen i innebörden ’i norr’ eller ’i norra (delen av)’ lyder andra förslag sjön Siljan, Ösel i Estland, Salo/Saloinen (sv. Salois/Saloinen) vid Brahestad i Nordösterbotten eller Salo i Egentliga Finland i närheten av Åbo.³² Roland Otterbjörk har dock övertygande

29. Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus. Vol. I, Old Scandinavian Sources Other than the Sagas* (Cambridge, Mass. 1981), s. 387–403.

30. Oscar Montelius, ’Svenska runstenar om färder österut. Ett bidrag till vikingatidens historia’, *Fornvännen* 1914, s. 94; M. G. Larsson, *Runstenar och utlandsfärder*, s. 118–120, 140–141, 144. Tibblestenen (U 611) anger stenresande i pluralis. Till bebyggelseenheten knyter sannolikt figurstenen U 612 och två gravfält. Enligt senare uppgift fanns på Tibble tomt en 11 alnar lång ”jättegrav” med en hög sten vid vardera ändan. Innebörden av detta ter sig osäkert. Enligt Larsson kunde frågan gälla enbart två resta stenar på ett visst avstånd från varandra.

31. L. F. A. Wimmer, *De danske runemindesmærker* (Kjøbenhavn 1899–1901), s. 448; Montelius, ’Svenska runstenar om färder österut’, s. 94.

32. Elias Wessén & S. B. F. Jansson, *Sveriges runinskrifter VII. Upplands runinskrifter del 2* (Stockholm 1943–1946), s. 376–378. Jansson, ’Om främmande länders och orters

Gs 13 i Valbo socken i Gästrikland har stått i en åker på Söderby ägor. Området uppgick år 1605 i Gävle stad, i vars trefaldighetskyrka stenen numera står. Bild: Riksantikvarieämbetet.

visat att här avses Selaöns nor, en ö i Mälaren, Södermanland, skrivet *in insula que uocatur Sila* 1285, *apud sila* 1306. Selaön ligger i det gamla Selabo hundare, 1348 skrivet *Silbohundare*. Detta namn består av genitiv av ett ord för inbyggare i området, nämligen *silbo(a)r*, vilket har bildats till Selaöns gamla namn *Sili*, 'den lugna viken' eller liknande.³³ Nor betyder 'smalt sund'.³⁴ Det återgår i bl.a. Haddeby Nor och Selk Nor vid Hedeby³⁵, samt också i Finland i Lappnor i Pernå, nuv.

namn', s. 43; Suvanto, 'Keskiaika', s. 14; Larsson, *Runstenar och utlandsfärder*, s. 119.

Salö i Egentliga Finland är i dag en stad. Av Saxén, *Språkliga bidrag till den svenska bosättnings historia i Finland*, s. 118, sätts namnet Salö, utifrån att orten ska ha varit en gammal handelsplats, liksom sockennamnet Salö i Nordösterbotten, samman med ett fsv. *sala* i bemärkelsen 'handelsplats'. Den finska formen skulle återge den oblika kasusformen av det fornsvenska substantivet. Orterna skulle kanske ursprungligen ha hetat **Salu-städer*. Förklaringen synes mig varken språkligt eller sakligt övertygande. Enligt Sirkka Paikkala (päätoim.), *Suomalainen paikannimikirja* (Helsinki 2007), s. 398, betyder *salö* 'skogsmark' samt också 'skog'. Namnet antas ha syftat på en ö för drygt 1 000 år sedan söder om den nuvarande staden, i dag en kulle rätt långt från havet. Salö är egentligen 'skogbeväxt ö'. Jfr Lars Huldén, 'Finskt och svenskt i kustösterbottniskt ortnamnsskick', *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift* 1989, s. 13. Det österbottniska Salois, på fi. Saloinen, ursprungligen Salo, som 1937 gick upp i Brahestad, var en av Österbottens gamla modersocknar, troligen tillkommen i början av 1300-talet, sträckande sig i söder till Sipoonjoki mellan Kalajoki och Lestijoki, även Karlö (fi. Hailuoto) ingick här, i inlandet sträckte sig socknen ända till Ule träsk. Den administrativa socknen, troligen grundad 1407, gick under namnet Strand (fi. Ranta). Pekka Toivanen & Aulis Forss, *Raahen tienoon historia 1. Salon emäpitäjän ja Raahen kaupungin historia esihistoriasta isonvihan loppuun* (Raahen 1990).

33. Roland Otterbjörk, "'i buhi" och "'i silu:nor". Två ortnamn på uppländska runstenar', *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift* 1961, s. 31–34. Jfr Eva Brylla, *Singular ortnamnsböjning i fornsvenskan. Starkt böjda namn med utgångspunkt från sörmländskt material* (Uppsala 1987), s. 151; Lena Peterson, *Nordiskt runnamnslexikon* (Uppsala 2002), s. 298. Min tacksamhet går till prof. Henrik Williams för hänvisning om detta. Kristel Zilmer, 'Deictic References in Runic Inscriptions on Voyage Runestones', *Futhark. International Journal of Runic Studies* 2010:1, s. 132, återger, också med referens till Otterbjörk, innehållet något inkonsekvent. Först heter det "he died north in sila" och några rader senare "in the sound of sila (Kolsundet)". Sela omtalas troligen i Snorre Sturlassons *Ynglingasaga* (kap. 39) från tidigare 1200-talet som ön *Sile*, där södermanländske kungen Granmar med sin svärson och hela deras följe blev innebrända av Uppsala-kungen Ingjald Illråde. Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor I*, övers. K. G. Johansson (Stockholm 1991), s. 65. Selaön är rik på fornminnen, bl.a. stensättningar, stenkretsar och gravhögar och -fält, av vilka Åsa är ett av de största i hela Södermanland, därtill tillkommer hela 25 runmonument. Birger Nerman, 'Till vilken ätt ha de stora gravhögar vid Norsborg i Botkyrka socken hört?', *Fornvännen* 1961, s. 105; M. G. Larsson, *Svitjod. Resor till Sveriges ursprung* (Stockholm 1998), s. 43, 73–76.
34. Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok* (3:e uppl., Lund 1980), s. 704; Larsson, *Svitjod*, s. 22; Paula Wilson, *Röster från forntiden. Gamla ortnamn berättar* (Esbo 2007), s. 42.
35. Jones, *A History of the Vikings*, s. 176.

Lovisa.³⁶ Selaöns nor är Kolsundet mellan Selaön och fastlandet i söder. Fröger nämns sist i trion och något tåg omtalas inte direkt. Som Otterbjörk vidare påpekat är nekrologerna antitetiska, d.v.s. Fröger dör i hemmavatten men de andra i Grekland. Samma kontrast förekommer i t.ex. Sö 55 och U 1016 och kanske i Ög 81.³⁷ En närmare granskning av DR 216 visar att namnet inte är Fröger utan Friggir eller Freki. För övrigt är också mansnamnet Fröger rätt vanligt, särskilt i Uppland, med åttanio namnbelägg som inte avser Frögerståget. I U 611 är namnet Fröger osäkert tolkat, närmare rent runografiskt ligger mansnamnet Freki, som möjligen också förekommer i DR 216.³⁸ Kvar blir då de tre stenarna Gs 13, U 518 och U 698. Att större nordiska expeditioner åter började riktas mot öster några decennier in på 1000-talet kunde tänkas höra samman med att de lukrativa Englandsfärderna avtog.³⁹ I varje fall måste ändå Frögers företag ha varit långt mindre än det vittfarna Ingvarståget 1036–1041, men deltagarna var – åtminstone de som omtalas på stenar – alla kristna. Några av dem måste ha återkommit hem för att berätta om expeditionens öde.

-
36. Åke Granlund, *Östnyländska ortnamnsstudier* (Helsingfors 1956), s. 129–131; Huldén, *Finlandssvenska bebyggelsenamn*, s. 331.
37. Henrik Williams, e-brev till undertecknad 12.3.2004. Om denna kontrast se även Zilmer, 'Deictic References', s. 132.
38. Henrik Williams, e-brev till undertecknad 12.3.2004. Williams tvivlar på att materialet överhuvudtaget stöder tanken på ett "Frögerståg". Endast U 611 talar uttryckligen om ett "lid", och tolkningen av namnet Fröger är tvivelaktigt till förmån för mansnamnet Freki, som möjligen också återgår i DR 216. Vidare kunde U 518 lämnas utanför diskussionen och vem som omtalas i U 698 betecknas som helt okänt. Endast i Gs 13 berörs tvivelsutan en Fröger. Därtill måste fler exkursioner beaktas. Förutom Ingvars, Knuts och Frögers tillkommer också t.ex. Sibbes (Öl 1), Gauts (Sö 14), och Gudvis (Sö 217). Omdömet synes väl kritiskt. I U 518 har åtminstone någon med förbindelse till en Fröger dött i Grekland och i U 698 har en Åsger fallit, möjligen i Livland, i anslutning till en Fröger. Att U 611 och DR 216 måste utgå i detta sammanhang står däremot helt klart. Jfr dock Zilmer, 'Deictic References', s. 132, som för U 611 uppger namnet Fröger. Pritsak, *The Origin of Rus*, s. 400–403, nämner ytterligare en sten i Stora Salfors i Simtuna härad och socken i Uppland, (U 1158) rest av Guðsteinn (?), Eistr och Åki efter deras far Fröger. Lífsteinn högg runorna. Enligt Pritsak skulle Frögers son ha kallats Eistr 'est' utifrån faderns aktiviteter på andra sidan Östersjön. Vidare skulle Fröger ha dött i en gemensam svensk-rusisk expedition på 1050-talet mot esterna på Ösel. Visserligen kunde *æistr* 'est' tänkas höra samman med väderstrecket öst, men inget av detta ter sig särskilt hållbart. Vid sidan om de helt lösryckta identifikationerna och kombinationerna är inte faderns namn i U 1158 Fröger utan också här troligare Freki, varmed denna sten måste lämnas bort. Om *æistr* och 'est' se Peterson, *Nordiskt runnamnslexikon*, s. 240.
39. Larsson, *Runstenar och utlandsfärder*, s. 115–117.

I *Yngvars saga viðforla* eller *Ingvar den vittfarnes saga* från början av 1200-talet, känd som en isländsk översättning från ett latinskt original (hypotetiskt kallad **Vita Yngvari*) av den isländske benediktinermunken munken Odd Snorresson vid klostret Thingeyrar under senare 1100-talet, nämns bland Ingvars närmaste följeslagare vid färden till Särkland en Valdemar, den nordiska formen för Vladimir. Sannolikt är detta Jaroslavs son Vladimir, som fungerade som sin fars anförare i Särklandståget. När Ingvar, den självklare ledaren, omkom 1041 i Särkland, kan Jaroslavs son – om han var med – ha krävt hela ansvaret för expeditionen. Svearna var däremot endast villiga att följa sin egen ledare. Enligt sagan uppstod oenighet om hemvägen, varvid de återstående tolv skeppen spreds åt olika håll. Gårda-Kettil ('rusiske Kettil') nådde fram till Gårdarike, där han vistades vintern 1041–1042, och kom till Svitjod på sommaren 1042, medan Valdemar tog sig till Konstantinopel med ett skepp. I övrigt upplöstes expeditionen och troligen förolyckades de flesta skepp. Tydligt återvände Valdemar snart från Konstantinopel till Gårdarike och Novgorod, där han härskade för sin far, för att, som Nestorskrönikan berättar, vintern 1042–1043 tåga mot jämerna. Strax därpå sändes han av sin far att anfälla Konstantinopel, vilket ändade i rusisk förlust.⁴⁰ Enligt E. A. Mel'nikova och i hennes efterföljd Savva Mikheev skulle Ingvars tåg ha anslutit till detta Vladimirs misslyckade krigståg.⁴¹ Det stämmer dock inte riktigt med sagans angivelser, och därtill omtalar heller ingen av Ingvarsstenarna att någon deltagare fallit i Grekland, som annars är det vanligaste ortnamnet på rikssvenska stenar (ca 30 gånger), men uppenbart hade Vladimir nordiska trupper med sig.⁴² I det ljuset inställer sig frågan varför Vladimir färdats hela vägen från Särkland via Konstantinopel till jämers land och åter över Kiev tillbaka till Grekland.

40. M. G. Larsson, *Ett ödesdigert vikingatåg. Ingvar den vittfarnes resa 1036–1041* (Stockholm 1990), s. 56, 91–94.

41. E. A. Mel'nikova, 'Ekspedicija Ingvara Puteshestvennika na vostok i pokod ruskih na Vizantiju 1043 g', *Skandinavskij sbornik* (Tallinn 1976), s. 74–87; Savva Mikheev, 'Eymundr, Ingigerðr, Yngvarr enn viðforli. Swedish Princes in Russia in the 11th century', Agneta Ney et al. (eds.), *Á austrvega. Saga and East Scandinavia. Preprint papers of The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th–15th August 2009*, vol. 2 (Gävle 2009), s. 694.

42. Jfr M. G. Larsson, *Han for österut till Gårdarike. Nordborna och Ryssland under vikingatiden* (Sigtuna 1994), s. 33–34.

Förde lång lans efter sin bror

Hämlingestenen (Gs 13) är ristad av Sven och Åsmund, av vilka den senare i Uppland ristat många runstenar kring mitten av 1000-talet.⁴³ Nyliga ingående studier av språket och ristningstekniken i Åsmunds stenar vill göra gällande att han vuxit upp i vad som i dag är Medelpad, flyttat till Uppland och där gått som lärling i Gästrikland innan han sedan verkat som självständig mästare.⁴⁴ Runristningarna och namnet på den som ristade, i varje fall i fråga om ofta återkommande namn, ska inte förstås i omedelbart personlig bemärkelse utan bakom finns runverkstäder.⁴⁵ Dateringar av runristningar är förstås högst ungefärliga, men erbjuder åtminstone en viss kronologisk hållpunkt.⁴⁶

Som ristad av Åsmund bör Hämlingestenen höra till 1000-talets mitt, vilken tidsbestämning också bör gälla för de två övriga Frögerstenerna U 518 och U 698. Då Egils broder Bruse står som ensam resare kunde han närmast tänkas ha axlat något som var odelbart.⁴⁷ Ingendera brodern ges någon titel.⁴⁸ Sekvensen **þobrusifurþilanklans'abtiRbrursin** har av äldre forskare alltifrån K. Hj. Kempff 1897–1898 uttytts att Bruse *fyrþi laipang lands*, d.v.s. ”förde lands ledung”. Egil skulle ha fört ”Tiundalands ledung till Tavastland” och efter hans död skulle han ha efterträtt av brodern Bruse ”som Tiundalands ledungs höfvitsman”.⁴⁹ Detta ter sig dock rätt tvivelaktigt, bl.a. eftersom *lank* av *læiðang* förutsatte ett mycket hoppresat skrivsätt jämte felande avslutning och

43. C. W. Thompson, *Studies in Upplandic Runography* (Austin, Texas USA 1975), s. 154–155; Vahtola, *Suomen historia*, s. 28, ger utan referens och närmare motivering dateringen 1030–1050.

44. Magnus Källström, 'Åsmund hämtade trenden från norr', *Språktidningen* 2008:4, s. 24–29.

45. Dick Harrison & Kristina Svensson, *Vikingaliv* (Stockholm 2007), s. 210.

46. Henrik Janson, 'Adam av Bremen, Gregorius VII och Uppsalatemplet', Anders Hultgård (red.), *Uppsalakulten och Adam av Bremen* (Uppsala 1997), s. 160, 188–189 not 181.

47. Något ärftligt "ämbete" inom en större permanent organisation behöver i varje fall inte förutsättas. Gerhard Hafström, *Ledung och marklandsindelning* (Uppsala 1949), s. 36.

48. Vadim Kazanskij, 'Till frågan om det svenska jarlämbetets ursprung', *Scandia* 2001, s. 198.

49. Hjalmar Kempff, *Söderby runsten vid Gefle 1–2* (Gefle 1897–1898); Otto von Friesen, *Upplands runstenar. En allmänfattlig öfversikt* (Uppsala 1913), s. 36; Hafström, *Ledung och marklandsindelning*, s. 36. Jfr S. B. F. Jansson, *Gästriklands runinskrifter, Sveriges runinskrifter* 15:1 (Stockholm 1981), s. 134, där Kempffs tankegång återupptas. Texten skulle lyda i sin helhet: "Bruse lät uppresa denna sten efter Egil, sin broder. Och han blev död i Tavastland, då Bruse förde landskapets ledung efter sin bror. Han for med Fröger. Gud hjälpe hans själ och Guds moder. Sven och Åsmund ristade."

verbet *föra* inte är känt i denna bemärkelse i fornspråket.⁵⁰ Mauno Jokipii anger i en uppsats från 1989 om kristnandet i Sverige och Finland efter Jalmari Jaakkola (1935) tolkningen ”till England”. Troligen hade Bruse gått i Knut den stores tjänst. I varje fall vittnade stenen om att kristendomen nått Gästrikland så här tidigt.⁵¹ I en senare uppsats från år 2002 om det nordiska ledungsväsendet återkommer Jokipii till att Bruse förde landskapets ledung efter sin bror.⁵² Enligt Marianne Blomqvist skulle inskriften berätta ”kanske om ett svenskt försök att erövra Finland [sic!] under vikingahövdingen Frögers ledning”.⁵³ Fred Singleton talar å sin sida om Hämlingestenen som ett vittnesbörd om ”a Swedish crusader who died in Tavastland”.⁵⁴ Erövringar och korståg får ses som rena anakronismer i detta sammanhang.

Professorn i nordiska språk vid Uppsala universitet, Henrik Williams, har vid brevlades förfrågningar och diskussioner 2004 jämte vänligt tillställande av ett råmanus, betitlat ”Vittnar runstenen från Söderby (Gs 13) om Sveriges första ledungståg?”, sedermera publicerad i färdig form år 2005, låtit förstå att detta enda belägg på ledungen i runsvenska inskrifter inte duger som stöd i någon diskussion, trots att tolkningen efter Kempff kvarstår, om än med frågetecken, i Gästriklands runinskrifter av S. B. F. Jansson (1981, s. 134). Olika tolkningar av detta ställe har diskuterats men inte heller enligt Williams har nå-

-
50. Adolf Schück, rec. av G. Hafström, *Ledung och marklandsindelning* (Uppsala 1949), [Svensk] *Historisk tidskrift* 1950, s. 468; Thompson, *Studies in Upplandic Runography*, s. 108; Larsson, *Runstenar och utlandsfärder*, s. 119–120. Huvudproblemet är att de vikingatida runristarna endast förfogade över 16 skrivtecken med ytterligare tre varianter, vilket innebär att samma runa ofta fick täcka mer än ett språkljud (t.ex. *a* för *æ* i *lans* och *k* för *g* i *lang*). Genom att bl.a. jämföra med samma ristares ortografiska vanor i andra inskrifter kan oftast en säker uppfattning nås om vad en runinskrift vill meddela, i alla fall innehållsmässigt. Enligt Thomas Lindkvist, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt* (2:a uppl., Uppsala 1990), s. 51–52, funnes inget som förutsätter en centraliserad militär institution av det slag som påträffas i landskapslagarnas ledungsbestämmelser. Fröger har likt Ingvar organiserat ett krigståg och dragit med sig andra ”externexploateringssinnade” hövdingar. Jag skulle dessutom för min del vilja anföra tvivel kring att någon folklands- och landskapsorganisation överhuvudtaget existerade i Mälärtrakterna i mitten av 1000-talet.
51. Jaakkola, *Suomen varhaishistoria*, s. 211–212; Jokipii, ’Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspyhimysten muistoja’, s. 77–78.
52. Mauno Jokipii. ’Ledung-laitos – ristiretkien tekoväline’, *Suomen museo* 2002, s. 61.
53. Blomqvist, *Personnamnsboken*, s. 19–20, 28. Även Blomqvist återger tolkningen ”landskapets ledung”.
54. Fred Singleton, *A Short History of Finland*, 2:nd ed., rev. and updated by A. F. Upton (Cambridge 1998), s. 16.

gon av dem varit tillfredsställande. Förslaget ”till England” går i själva verket tillbaka ända till Olof Rudbeck (1679) och avvisades redan av Kempff som såväl språkligt som sakligt ohållbart, bl.a. eftersom runspråkets til inte skulle skrivas med þ-runa. Utifrån en kommunikationsmotiverad huvudregel ”läs som det står”, vilken bl.a. innebär att en tolkning som ligger nära skriftbilden är att föredra framför en som avlägsnar sig därifrån, vill Williams uttyda sekvensen ”då Bruse förde lång lans efter sin bror”. Ordet lans finns förvisso inte belagt i fornordiskan, i svenska först år 1650, men däremot finns fsv. länz, dock belagt först från medeltidens slut. Emellertid känner fornisländskan till lenz, om än en enda gång, i Snorre Sturlassons Edda i en s.k. thula, en ramsa med allittererande ord som utgör synonymer, heiti, inom ett visst ämnesområde, i detta fall beteckningar på spjut, vilket hypotetiskt sett skulle kunna dyka upp i en vikingatida inskrift. Vidare kan ”långspjut” vara en synonym för ”märkesspjut”, d.v.s. ’fälttacken’. Williams anför såväl text- som bildbelägg för att spjut (med t.ex. fanor) användes som fälttecken under sen vikingatid. Det förklarade dessutom att ”efter sin bror” står i ackusativ, vilket förknippas med temporala aspekter eller kvarlåtenskap. Därmed skulle Bruse ha fört fälttecken, antingen som efterträdare till Egil eller till hans åminnelse. Vilket som var fallet återstår att avgöra.⁵⁵

Egil och Bruse behöver förstås inte ha varit biologiska bröder utan vapenbröder.⁵⁶ Runinskrifterna efter döda bör ses mot bakgrund av eftermälets betydelse och föredömlighet i den oundvikliga sista striden.⁵⁷ Att Egil sägs ha blivit dödad då Bruse förde lång lans efter brodern handlar tveklöst om en ärebetygelse över den döde. Tidens hövdingar och furstar hade en ansedd ”märkesman” som framför dem i strid bar deras märke, symbol eller fana, som också var viktig vid fördelningen av krigsbytet. Att i strid gå före märkesmannen och sålunda ställa sig

55. Henrik Williams, ’Vittnar runstenen från Söderby (Gs 13) om Sveriges första ledungståg? Runfilologi och konsten att läsa som det står’, *Vetenskaps-Samfundet i Uppsala årsbok* 2004, s. 40–53.

56. Jfr L. M. Enoksen, *Vikingarnas stridskonst* (Lund 2004), s. 201. Om senvikingatida krigarterminologi och ideal se Judith Jesch, *Ships and Men in the Late Viking Age: The Vocabulary of Runic Inscriptions and Scaldic Verse* (Woodbridge 2001), s. 216–265; ’Constructing the warrior ideal in the Late Viking Age’, Lena Holmquist Olausson & Michael Olausson (eds.), *The Martial Society: Aspects of Warriors, Fortifications and Social Change in Scandinavia* (Stockholm 2009), s. 71–78.

57. Enoksen, *Vikingarnas stridskonst*, s. 202, 206.

främst mot fiendehärens krigare – och därvid också eventuellt falla i sin oundvikliga sista strid – var en socialt meriterande bragd av yppersta slag.⁵⁸ Danske Saxo (ca 1200) skriver i en kritik av den samtida samhällshierarkin på ett ställe om forntiden att ”[o]m en av de meniga ryckte fram före fanbäraren blev han fri om han var träl, storman om han var bonde. Och var han friboren blev han utnämnd till jarl”.⁵⁹ Bruse bör ha varit Frögers märkesman och hyllar sin vapenbroder Egil som gått före den långa lans (läs: stridsmärke) Bruse bar och därmed har Egil visat prov på ett yttersta mod, vilket också kostade honom livet.⁶⁰

Med ”Tavastland” behöver inte nödvändigtvis avses det senare området djupt inne i dagens Finland med det namnet utan även antingen Övre Satakundas eller Östnylands kust kan komma in fråga.⁶¹ Av de två övriga ifrågavarande Frögerstenarna framgår destinationerna Livland och Grekland.⁶² Av detta inställer sig antagandet att Frögers expedition i själva verket har ett omedelbart samband med nyssnämnde Vladimirs handhavanden åren 1041–1043. Troligen har den sistnämnde efter Ingevarstågets upplösning år 1041 kommit till Konstantinopel, därifrån tagit sig via Kiev till Novgorod och vidare till Sverige för att värva nya trupper

58. Enoksen, *Vikingarnas stridskonst*, s. 106, 212–215, 220–224, 226, 249, 307.

59. Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* V:v:5. Saxo brukar här som på många andra ställen forntiden för att kritisera sin egen tid. Lars Hermanson, ”Föreställningar om ursprung och identitet i Saxo Grammaticus *Gesta Danorum* och Snorre Sturlassons *Heimskringla*”, Samuel Edquist, Lars Hermanson & Stefan Johanson (red.), *Tankar om ursprung. Forntiden och medeltiden i nordisk historieanvändning* (Stockholm 2009), s. 18; härifrån också den svenska återgivningen av källstället. Saxos *Gesta Danorum* finns i dansk översättning som *Saxos Danmarkshistorie* av Peter Zeeberg (Köbenhavn 2000).

60. Jfr Dick Harrison, *Norstedts Sveriges historia, 600–1350* (Stockholm 2009), s. 42–43, om betonet av ära och mod på runstenar.

61. Jfr Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 35, 40.

62. Enligt Vahtola, *Suomen historia*, s. 28, skulle Fröger med sina män något innan färden till Tavastland ha tjänstgjort i Grekland/Bysans som livvakter åt kejsaren. Frögers respektive Vladimirs tåg ses som erövringsfärder (*alistusretkiä*) från respektive håll som tavasterna hade att bekämpa. Vahtola nämner också det nya motivet att omvända hedningar. Inte heller det sistnämnda ter sig särskilt troligt. Exempelvis så sent som på 1190-talet förefaller svenske jarlen Birger Brosa († 1202) i samband med ett deltagande i ett tyskt korståg mot Baltikum ha ignorerat kristnandeaspekten och endast på gammalt vikingamanér ha varit intresserad av att uppta tribut, vilket också är ägnat att kasta ett visst tvivel över den våldskristningsfärd till Finland i mitten av 1100-talet som av sentida helgonlegender tillskrivs den obskyre kungen Erik den helige. Christian Krötzl, *Pietarin ja Paavalin nimissä. Paavit, lähetystyö ja Euroopan muotoutuminen (500–1250)* (Helsinki 2004), s. 195.

via sina mellansvenska släktingar.⁶³ Vladimirs mor Ingegerd var dotter till sveakungen Olof ”Skötkonung” Eriksson († ca 1022) och alltså var Vladimir systerson till sveakungarna Anund Jakob († 1050-talet) och Emund († ca 1061) Olofssöner.⁶⁴ Dessa trupper – eller åtminstone någon del av dem – har stått under ledning av en Fröger, med vilka Vladimir vintern 1042–1043 krigat i ”Tavastland”/”Jem”, sedan sökt sig via Livland och Daugava⁶⁵ vidare över Novgorod och Kiev för att anfalla

63. Att förmärka är att Ingvarsstenarna, d.v.s. stenar som omtalar män som farit med Ingvar, totalt drygt två dussin till antalet, förekommer både söder och norr om Mälaren men uppvisar en påfallande låg frekvens i Attundaland. Larsson, *Runstenar och utlandsfärder*, s. 106–109. Larsson tanker sig att Attundalands roddarstyrka lämnats hemma. Ingvar själv förefaller ha hört hemma i Strängnästrakten. Utgående från Ledingestenen (U 518) förefaller åtminstone Fröger själv ha härrört från Skederid i Attundaland, kanske antyder stenen också huvudstyrkans härkomst från Attundaland? Därtill hade också åtminstone två män från Gästrikland deltagit. Söder om Mälaren finns inga Frögerstenar. Frögerstågets deltagare och dess ledare självt synes alltså ha härrört från ett annat område än Ingvarstågets dito. Som påpekats, behöver utifrån varken Ingvars- eller Frögerståget någon centraliserad flottorganisation föreställas, utan snarare ligger bakom att makten i Mälardalen var fragmenterad, och att bakom respektive tåg legat olika kretsar med olika regional och lokal förankring.
64. Latvakangas, *Riksgrundarna*, bil. 3; Harrison, *Norstedts Sveriges historia 600–1350*, s. 122–123. Den av Nestorskrönikan omtalade varjagiske fursten ”Jakun” som assisterade Jaroslav mot dennes bror Mstislav i slaget vid Listven några mil norr om Tjernigov år 1024 torde vara Anund Jakob. G. J. Adlerbeth, ’Uplysning uti konung Anund Jacobs Historia utur Ryska Handlingar’, *Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar* VII (Stockholm 1802), s. 61–67. Om Adlerbeth och detta verk se Latvakangas, *Riksgrundarna*, s. 414–416. Anund Jacobs äldre halvbror Emund bör i sin tur vara förebilden för den Emund som i *Emunds saga* strider för Jaroslav under senare 1010-talet. Han har också varit far till Ingvar den vittfarne som år 1036 drog i österled för att militärt assistera Jaroslav. M. G. Larsson, *Götarnas riken. Upptäcktsfärder till Sveriges enande* (Stockholm 2002), s. 158; Mikheev, ’Eymundr, Ingigerdr, Yngvarr enn viðforli’, s. 694. Det innebär sålunda att Jaroslavs son Vladimir var Ingvar den vittfarnes kusin. I slaget vid Listven år 1024 kom Jaroslavs varjager med ”Jakun” i spetsen grundligt till korta mot Mstislavs inhyrda nomadiska kavalleri. Slaget var ett konkret uttryck för de rörliga kavalleristyrkornas överlägsenhet över erfarna fotsoldater och kan ses som avgörande händelse i fråga om att de rusiska furstarna började ty sig till nomadiskt kavalleri i stället för skandinaviska fotsoldater. Noonan, ’Scandinavians in European Russia’, s. 155.
65. Vid färd från Norden till Konstantinopel förefaller Daugava-vägen ha varit vanligast. Enligt *Gutasaga* drog de fördrivna gotlänningarna först till en befäst stad på Dagö (*Dagaidi*) och fortsatte sedan längs Daugava genom Ryssland till Grekland. Montelius, ’Svenska runstenar om färder österut’, s. 96; Jones, *A History of the Vikings*, s. 252 not 2; Latvakangas, *Riksgrundarna*, s. 52–55; Valk, ’The Vikings and the Eastern Baltic’, s. 485. Vid Daugavamynningen ca 25 km öster om dagens Riga låg den stora borgen Daugmale med omfattande handel och hantverk. A. Caune, ’Die Siedlungszentren des 10.–12. Jahrhunderts im Gebiets des Daugava-Unterlaufs und ihre Beziehungen

Konstantinopel ("Grekland") med misslyckad utgång. Som sagt hade Vladimir enligt en bysantinsk källa också stärkt sin här med folk från "de nordliga öarna i Oceanen", d.v.s. Skandinavien.

Ingegerds mor Estrid, Olof Skötkonungs drottning, var en furstedotter från de västslaviska obodriternas land. Ingegerds farmor Sigrïd hade gift om sig med danske kungen Sven Tveskäg († 1014) medan Ingegerds halvsyster Astrid var gift med norske kungen Olav Haraldsson († 1030). Själv hade Ingegerd äktats med Jaroslav. Nordeuropas furstehus hade börjat samarbeta och konstruera familjebaserade nätverk.⁶⁶ Nära dynastiska band och en kulturell gemenskap fanns mellan de nordiska och rusiska furstehusen ännu in på 1100-talet. De sista äktenskapen ingicks på 1130-talet.⁶⁷ Dock ska Jaroslavs och hans efterkommandes dynastiska kontakter till Skandinavien blott ses som en del av Jaroslavs strävanden att upprätta nära band med många europeiska härskarhus, troligen motiverade av hans stormiga relationer till Bysans.⁶⁸

zu skandinavischen Ländern, A. Loit & A. Caune (hrsg.), *Die Kontakte zwischen Ostbalticum und Skandinavien im frühen Mittelalter* (Stockholm 1992), s. 43; A. Radinš, 'The Daugmale Antiquities Complex', B. Hårdh & B. Wyszomirska-Werbar (eds.), *Contacts Across the Baltic Sea* (Lund 1992), s. 121; Birgitta Hårdh, *Silver in the Viking Age: A Regional-Economic study* (Stockholm 1996), s. 175; Guntis Zemitis, '10th–12th Century Daugmale: The Earliest Urban Settlement along the Lower Daugava and Forerunner of Riga', U. Fransson et al. (eds.), *Cultural Interaction Between East and West: Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe* (Stockholm 2007).

66. Ingmar Jansson, 'Österled', Else Roesdahl (red.), *Från vikingar till korsfarare. Norden och Europa 800–1200* (Stockholm 1992), s. 80; Harrison, *Norstedts Sveriges historia 600–1350*, s. 122.
67. John Lind, 'De russiske ægteskaber. Dynasti og alliancepolitik i 1130'ernes danske borgerkrig', [Dansk] *Historisk tidskrift* 1992:2; A. F. Andreev, 'Relationerna mellan Novgorod och Sverige från 1100-talet till 1300-talet', Pär Hansson (ed.), *Novgorod–Örebro–Lübeck after 700 years 1295–1995 Seminar in Örebro* (Örebro 1995), s. 42–43. På 1130-talet föll det rusiska väldet samman i en rad mindre furstendömen och då den närmast Norden belägna stadsstaten Novgorod år 1136 antog en semi-republikansk författning och därefter endast höll sig med kortvariga inhyrda furstar som militära ledare kunde inte Novgorod bindas upp genom dynastiska äktenskap. Mot slutet av 1100-talet kom därtill brytningen mellan kyrkorna i öst och väst att göra sig gällande även på den europeiska nordflanken och med den framträngande västliga korstågsrörelsen övergick förhållandet mellan katoliker och ortodoxa i besk fiendskap.
68. Noonan, 'Scandinavians in European Russia', s. 155; Jonathan Shepard, 'The Viking Rus and Byzantium', s. 510. Sina döttrar gifte Jaroslav med kungarna av Norge, Frankrike och Ungern. Fyra av hans söner gifte sig vid hoven i Bysans och Tyskland. Jones, *A History of the Vikings*, s. 263; Latvakangas, *Riksgrundarna*, bil. 2–3.

Om allt detta stämmer erhålles också ett intressant perspektiv på det finska området, som rent av kunde uppsökas och exploateras gemensamt av allierade svenska och rusiska följen under denna tid. Om eventuellt den vintriga avstickaren till ”Jem”/”Tavastland” svarade speciellt mot någöndera partens intressen i området ter sig svårt att utröna. Högst troligen har avsikten varit att tillkräva sig pälsar och trälar – området var ju inte formellt kristet – för att tas med och säljas borta i öster, en ekonomisk ”nyttomaximering” således.⁶⁹

Källorna förefaller i varje fall ge en samstämmig bild av att färden inte var oproblematiske. Det vittfarna och katastrofala Ingvarståget 1036–1041 skulle alltså ha följts av ytterligare en misslyckad, om än långt mindre långfärd i österled 1042–1044, vars ledare, eller en av dem, dock kom hem för att sedan dö vid ön Sela. Några avtryck i den västnordiska sagatraditionen har detta andra tåg inte lämnat.⁷⁰ Om Fröger varit förman för hela den avdelning varjager Vladimir fått med sig får betecknas som osäkert. Kanske hade det stora manfallet i

-
69. Om pälsar och trälar se t.ex. Matts Dreijer, ’Pälshandelsvägen och Kultureuropas äldsta förbindelser med norra Östersjörummet’, *Åländsk odling* 1978, s. 7–8; Noonan, ’Scandinavians in European Russia’, s. 142, 144; Steinsland & Meulengracht Sørensen, *Mänikor och makter i vikingarnas värld*, s. 159. Den bysantinske kejsaren Konstantin VII säger uttryckligen i sin *De administrando imperio* från ca 950 att de på Dnjepr färdande rusernas främsta handelsvara var slavar. G. Moravcsik (ed.), *Constantine VII Porphyrogenitus. De administrando imperio*, transl. R. J. H. Jenkins, 2nd ed. (Washington DC 1967), s. 62–63. I den rusiska lagsamlingen *Kratkaja Pravda* som sammanställdes av Jaroslavs söner förknippas förrymda slavar med varjager. Jonathan Shepard, ’The Viking Rus and Byzantium’, s. 500, 510. Att Finska vikens norra kust på det hela taget saknat bofast befolkning under vikingatiden och att den rika järnåldersbebyggelsen i Karis försvann runt år 800 har setts i samband med faran att bo intill en livligt trafikerad rutt. Torsten Edgren, ’The Viking Age in Finland’, Stefan Brink & Neil Price (eds.), *The Viking World* (London & New York 2008), s. 471. I norra Estland har bosättningen i slutet av järnåldern och början av medeltiden inte legat vid kusten utan några kilometer inåt land, vilket också satts samman med hotet från havet. Valk, ’The Vikings and the Eastern Baltic’, s. 492. Det nordiska träldomsfenomenet har nyligen behandlats grundligt av Stefan Brink, *Vikingarnas slavar. Den nordiska träldomen under yngre järnåldern och äldsta medeltid* (Stockholm 2012). Den stora mängden trälar som de vikingatida nordborna hanterade torde så snabbt och möjligt ha avyttrats vid slavmarknader och omsatts i mer lätthanterliga varor, smycken och framförallt värdemetaller, guld och i synnerhet silver.
70. Vem Fröger själv var blir vidöppet för spekulationer: Namnet, fsv. *Fröger*, är av *frøy* ’herre’ och *gæiRR* ’spjut’: Peterson, *Nordiskt runnammslexikon*, s. 57. Det ger inga direkta ledtrådar bortom att det pekar mot det högsta samhällsskiktet. Möjligen var han kungligt befryndad, men att komma bortom rena gissningar i blindo är vanskligt.

Ingvarståget förtagit intresset för större samlade uppbåd för långväga tåg i österled och Vladimir endast fått splittrade skaror under olika hövdingar med sig.⁷¹ Å andra sidan ville måhända Vladimir endast ha en mindre elitstyrka närmast sig. De varjagiska legokrigarnas tid i de rusiska furstarnas sold var i vilket fall som helst förbi till förmån för helt överlägset nomadiskt kavalleri.⁷²

71. I uppländska Ed har en Ragnvald, son till Fastvi Onämsdotte, rest två runstenar (U 112 A+B) där han säger sig ha varit till Grekland och varit följets ledare (**uas * lis * forunki**). Han ska troligen identifieras med den Ragnvald vars död omtalas på två andra runstenar i Skånela (U 309, U 319), son till Ingvar och bror till Sigvid, Ingvar och Jarlabanke. Dessa stenar har uppförts på uppdrag av Ingvars andra maka Estrid, som inte var Ragnvalds mor. Ragnvalds morfar Onäm omtalas på två stenar (U 328, U 336), av vilka den ena berättar att Ulf i Borresta, som tagit tre gälder i England, var Onäms brorson och sålunda kusin till Ragnvalds mor. Då Ragnvald förefaller ha dött samtidigt som sin far Ingvar och deras död inträffat före 1050 har Pritsak, *The Origin of Rus*, s. 389–394 menat att de ingått i de varjagiska/nordiska trupper Vladimir uppbådat. Ragnvald har ju emellertid kommit hem för att kunna resa stenarna i Ed. Var han och fadern dött framgår ingenstans. Därtill kunde han lika väl som ”följets ledare” i Grekland tänkas ha tjänstgjort som förman i det bysantinska väringergardet. Enoksen, *Runor*, s. 134; Harrison, *Norstedts Sveriges historia 600–1350*, s. 101–104.

72. Noonan, 'Scandinavians in European Russia', s. 155.

När kom franciskanbröderna till Kökar?

Utgångspunkten i denna översikt är året 1472, då lektorn vid franciskanernas eller gråbrödernas konvent i Stockholm Erik Olsson (Ericus Olai) avlider. I det s.k. Stockholmsdiariet sägs att han hade varit gardian i konventet på Kökar. Det är första gången som konventet omnämns.¹

Från 1472 går jag i tre riktningar. Jag går först tillbaka i tiden och diskuterar när konventet kom till och vad som tidigare fanns på platsen. Sedan går jag ut i omgivningen och undersöker vad som låg bakom upprättandet av detta konvent, alltså vilka andliga, ekonomiska, politiska och personliga motiv beslutsfattarna kan ha haft. Avslutningsvis går jag framåt i tiden och tar upp konventets historia och dess upplösning. Betoningen ligger på människorna, på dem som bodde i konventet eller som hade att göra med det. Materiella artefakter tas upp såvida de kan berätta något om människorna. Översikten ger upphov till ett flertal frågor, som endast kan besvaras genom samarbete mellan t.ex. historiker, arkeologer, osteologer och sjöfartskunniga.

Konventets tillkomst mellan 1453 och 1457

Konventet på Kökar tillhörde provinsen Dacias nordsvenska kustodi som hade sitt huvudsäte i Stockholm. Där bodde kustoden och där utbildades också de flesta unga bröderna.² Att Erik Olsson dog som lek-

1. *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi* (= SRS), Band 1:1, ed. E.M. Fant e.a. (Uppsala 1818–1876), s. 81. *Konvent* är det formella namnet på franciskanernas hus, medan *kloster* är en beteckning på hus för de gamla kontemplativa ordnarna. Redan under medeltiden talade man också om *kloster* hos franciskanerna.
2. Provinsen Dacia omfattade hela Norden (utom Island). Den var fördelad i åtta kustodier, därav fem i dåvarande Danmark med en av dessa i den sydsvenska delen av Danmark, en i Norge och två i Sverige. Den sydliga kustodin i Sverige omfattade Götaland och hade sitt säte i Linköping. Den nordsvenska kustodin omfattade Svealand med Norrland och Finland och hade sitt säte i Stockholm. Jørgen Nybo Rasmussen, *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter*, *Franziskanische Forschungen* 43 (Kevelaer 2002) s. 500–517. Franciskanerna kallades också gråbröder eller mindrebröder.

tor i Stockholm men innan dess hade varit gardian eller föreståndare för det lokala konventet på Kökar förvånar alltså inte. Det visar också att Kökar redan hade varit ett franciskanskt konvent en tid. Gardianer hade inga fasta ämbetsperioder, och därför kan vi utgående från uppgiften om broder Erik inte dra några slutsatser beträffande den exakta tiden för grundandet av klostret.³

Erik Olsson var en av flera lektorer som är känd från 1400-talets andra hälft, då konventet i Stockholm upplevde en blomstringstid. Han var född i Södermanland och hade förmodligen studerat i Erfurt kring 1422. Före och kanske efter uppdraget som gardian på Kökar undervisade han tydligen de yngre bröderna i Stockholm i filosofi och/eller teologi. Vid den här tiden fanns det ännu inga skarpa gränser mellan de olika ämnesområdena, men däremot måste det ha funnits en viss arbetsfördelning mellan broder Erik och hans kollegor som lektorer, bröderna Lars Pålsson och Lars Nilsson.⁴

Jarl Gallén har påpekat att konventet knappast fanns 1449, eftersom det inte omnämns i de olika testamentena från Henrik Klasson (Djåkn) eller hans hustru, som ihågkom alla andra ordenshus i Finland.⁵ Men Per Olof Sjöstrand har visat att man inte utan vidare kan resonera så. Från tiden mellan 1400 och 1530 finns femtio finska testamenten till andliga institutioner bevarade, varav endast ett upprättades på Åland. I testamentet nämns Kökar (Kort Hartvigsson till Kodbolsta, 1484). Konventet hade alltså funnits i flera decennier utan att det förekom i något testamente.⁶

-
3. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 315, kallar Erik Olsson konventets förste gardian. Det finns inget bevis för det, men vi kommer längre fram till samma slutsats. Storleken på konventet är inte heller säkerställd. Jarl Gallén, 'Kökar, klosterbröderna och havet', Christoffer H. Eriksson & Kim Montin (red.), *Maritima medeltidsstudier* (Åbo 1989), s. 34 och 37, påstår att ett gråbrödrakonvent formellt skulle ha minst tolv bröder, men det är inte belagt i källorna. I koret fanns knappast plats för tolv korstolar. Eftersom bröderna dock tycks ha övertagit en existerande kyrka, fick de anpassa sig till de faktiska förhållandena. Inte heller korets litenhet säger alltså något om konventets storlek.
 4. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 130, 578; Henrik Roelvink, *Riddarholmens kyrka och kloster – varför är Sveriges kungar begravda hos franciskanerna?* (Stockholm 2008), s. 117–127, 165.
 5. *Finlands medeltids urkunder* (=FMU), Band I–VIII, utg. Reinh. Hausen (Helsingfors 1910–1935), nr 2817, 2818, 2886, 2918, 2970; Kenneth Gustavsson, 'Kökars kloster – franciskansk utpost i Östersjön'. Riksantikvarieämbetets Rapport 1987:3, *Medeltid på Åland* (Stockholm 1987), s. 78; Jarl Gallén, *Kökar*, s. 31–33.
 6. Per Olof Sjöstrand, *Havets, krigsmännens och brödernas Kökar*, avhandling pro gradu

Det finns emellertid andra anvisningar. Bröderna på Kökar fick kronans del i skatteintäkter från havsfisket i Kökarsskären. Enligt Gallén skedde det genom en förläning från kung Karl Knutsson (Bonde), som därmed lade en solid ekonomisk grund för att bemöta konventets materiella behov. Ungefär samtidigt, år 1453, skänkte samme kung en liten jordegendom till franciskanernas terminarhus vid stranden i Vätö, alltså på den svenska sidan mitt emot Åland. Det måste ha funnits ett samband mellan dessa två platser, eftersom Vätö hade den kortaste överfarten i förbindelserna från Stockholm eller Uppsala till Åland och vidare till Finland.⁷

Karl Knutsson kände gråbröderna väl och vistades regelbundet hos dem i Arboga och Stockholm. Åren 1442–1448 bodde han främst i Viborg, där det också fanns ett franciskankonvent. Min tes är att gåvan i Vätö till konventet i Stockholm är en del av en större satsning både från brödernas och från Karl Knutssons sida, nämligen att förse landets östra del med franciskankonvent och kringresande själasörjare. I denna satsning ingick grundandet av konventet i Raumo på 1440-talet, vilket ju skedde samtidigt som Karl Knutsson, då marsk, i kungens namn utfärdade stadsrättigheter åt Raumo (se nedan). Terminarhuset i Vätö måste sedan ha kommit till som en ersättning för terminarhuset på Kökar, som vid samma tid hade upphöjts eller skulle upphöjas till konvent.

Vi kan därför närmare konkretisera grundläggningsdatumet för konventet på Kökar med hjälp av kungens donationer. Karl Knutsson blev kung för första gången 1448 och avsattes 1457. Alltså kan konventet formellt ha upprättats mellan 1453 och 1457. Det borde då ha skett på provinskapitlet i Nyköping 1453 eller i Malmö 1456, och det var en del av både brödernas och kungens strategi för att bygga ut själavården i den östra delen av riket.⁸

vid Åbo Akademi 1993, s. 85; FMU nr 4010, 5309, 5622; Rasmussen, *Franziskaner*, s. 322, 352.

7. *Riksarkivets Diplomatarium (=RADipl)*: [www.ra.se/ra/diplomat/html.brevnr.26298, 20.7.1453](http://www.ra.se/ra/diplomat/html.brevnr.26298.20.7.1453); Erik Bertell, *Kronans och kyrkans jord på Åland under 1500-talet. Med tillbakablick på medeltida förhållanden*, Åland XII (Mariehamn 1953), s. 87–89; Gallén, *Kökar*, s. 35–36, 57. Ett terminarhus var ett hus där bröderna förvarade den mat och andra gods som de hade tiggat ihop på sin årliga tiggarrunda i omgivningen. I terminarhuset kunde bröderna också övernatta på sina resor; Rasmussen, *Franziskaner*, s. 311–316; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 51–52.

8. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 526; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 104–107.

Byggnaderna är äldre

Arkeologiska undersökningar visar att bebyggelsen på platsen härstammar från tiden före 1450-talet, varför man måste gå längre tillbaka i tiden. För det första uppvisar den medeltida klosterkyrkans grund söder om konventet en planlösning som mera liknar en vanlig församlingskyrkas plan än en klosterkyrkas. Koret där bröderna samlades till tidegården var ytterst litet med en rak avslutning åt öster och gav knappast plats åt ett större antal bröder.⁹ Dessutom fick kyrkan ett torn som kunde ses vida omkring, vilket egentligen var förbjudet för franciskanerna. Kökars kyrka liknar i detta hänseende tre andra församlingskyrkor i närheten, på Föglö och Hammarland på Åland, och på Korpo i Åbolands skärgård. Alla hade ett enskeppigt långhus på två eller tre valv och antingen ett litet kor eller inget kor alls. De dateras till 1300-talet.¹⁰

Också kyrkans medeltida dopfont från 1200-talets första hälft är bevarad, och den tyder på att man ägnade sig åt vanligt församlingsarbete. Gråbrödernas kyrkor i Norden hade inga dopfontar utom just här på Hamnö, eftersom rätten att döpa endast tillkom stiftsprästerna. Inte ens i Marstrand på Sveriges västkust, där konventskyrkan även fungerade som församlingskyrka för öborna, fanns en dopfont. Forskarna antog därför redan tidigt att kyrkan är äldre än själva klostret och först senare har övertagits av bröderna.¹¹

-
9. Kenneth Gustavsson, *Hamnö. En medeltida klostermiljö i ytterskärgården* (Mariehamn 1997), s. 28. Den nuvarande kyrkan byggdes år 1784 och får inte förväxlas med konventskyrkan. Den står på grunderna av den gamla kyrkan och har samma storlek, men koret blev litet annorlunda. Gallén, *Kökar*, s. 37, anger felaktiga innermått för koret (7 × 10 m), medan Gustavsson, *Kökars kloster*, s. 82, anger de rätta måtten (6 × 10 m). Huvudaltaret behövde mellan 1 och 2 m av längden. Två små dörrar i korets sydvägg respektive nordvägg, som har påträffats vid utgrävningarna, tog 1 m. För bröderna fanns då på vardera sida i koret endast utrymme för fyra korstolar à 80 cm. Det ger tillsammans åtta platser i koret. Se Roelvink, *Riddarholmen*, s. 44.
 10. Kenneth Gustavsson, 'Sancta Annas kloster', *Sanct Olof* 36 (1982), s. 47–48, hänvisar till kyrkorna på Föglö och på Korpo, men inte till Hammarland. Långhuset i Hammarlands kyrka dateras till 1200-talet, tornet tillkom i början på 1300-talet och koret på 1430-talet. Korpo är den närmaste grannkyrkan i öster, i Åbolands skärgård. Åsa Ringbom, *Åländska kyrkor berättar. Nytt ljus på medeltida konst, arkitektur och historia* (Mariehamn 2010), s. 27, 76–77, 85, 100.
 11. Matts Dreijer, *Det åländska folkets historia I:1 Från stenåldern till Gustav Vasa* (Mariehamn 1979), s. 338–345, 350–357; Karin Aasma, *Kyrkorna i Marstrand, Sveriges kyrkor nr 154* (Stockholm 1974), s. 133–136; Henrik Roelvink, *Vad vet vi om franciskanerna i Marstrand?* Publicerat på internet 2010, www.mdkloster.se, s. 3.

Skelett av man i torngrunden, C14-daterat till 1400-tal. Bild: Ålands museum/Kenneth Gustavsson.

Medeltida husgrund söder om kyrkan, mynt- och C14-daterad till 1300- och 1400-tal. Bild: Ålands museum/Kenneth Gustavsson.

Åsa Ringbom har via AMS-datering av murbruk från kyrkans grundmur kunnat fastställa att kyrkans skepp och kor byggdes under 1300-talet, medan tornet skulle ha tillfogats runt sekelskiftet 1400. Det innebär att dopfunten antingen kom från en annan plats eller härstammar från en tidigare kyrka, förmodligen en träkyrka. Dateringen bekräftas av analysen av de olika skelett som hittades strax norr om kyrkan. Skeletten är inte enbart av män utan också av kvinnor och barn. Ett flertal dateringsprov från dessa skelett ger vid handen att de härrör från 1300- och 1400-talen. Några skelett låg under tornets grund, vilket innebär att personerna måste ha begravts före 1400.¹²

Härmed uppstår ett första problem. Om det var fråga om en församlingskyrka, borde den ha byggts där församlingen fanns. Men den uppfördes med ett väl synligt torn på en höjd på en liten avskild ö, medan byarna fanns på Kökars tre huvudöar. Kyrkan liknade ett slags utkikspost i omedelbar närhet till farleden och hamnarna. Vilken uppdragsgivare kan ha haft ett intresse av att bygga just där? Jag återkommer senare till denna fråga.

Beträffande konventsbyggnaden visade den arkeologiska undersökningen att den bestod av en bogårdsmur i väst, en källare på västsidan och ett kök och refektorium i norra längan, medan den norra längans östliga del i anslutning till refektoriet bestod av två senare tillbyggen. Man fann inga spår av en östlig länga, men utanför nordlängans östliga hörn upptäcktes en senmedeltida latrin. De mynt som hittades kan dateras till 1400-talets senare hälft. Allt detta bekräftar att konvetskomplexet användes kring 1400-talets mitt. Man kan fråga sig varför konventet inte byggdes på den södra sidan, som var brukligt, utan på den norra sidan av kyrkan, vilken var mest utsatt för vinterstormarna. En första förklaring kan vara att det fanns en kyrkogård söder om kyrkan. Men framför allt är marken både sluttande och ojämn på sydsidan, medan området norr om kyrkan är nästan helt plant.¹³

En tredje frågeställning dök upp, då arkeologen Kenneth Gustavsson på ungefär 80 meters avstånd söder om kyrkan påträffade grunden till ett hus, det s.k. ”Södra huset”, med intill byggd källare, som hade exakt samma mått och var byggt av samma material som klosterkö-

12. Ringbom, *Åländska kyrkor*, s. 100.

13. Kenneth Gustavsson, 'Nya rön om Kökars kloster', *Sanct Olof* 40 (1986), s. 128–132.

ket med refektoriet. Det var ett bostadshus av trä på kraftig stengrund. Myntfynden ledde till en första byggnadsdatering kring år 1400, alltså ungefär 50 år före konventets inrättande.¹⁴

Men ännu en gång fick man justera byggnadernas ålder. En senare analys av Södra huset visade att det byggdes redan på 1300-talet eller ännu tidigare. Dessutom upptäcktes ungefär 20 m väster om Södra huset grunden till en annan litet enklare byggnad, ”Västra huset”, och direkt söder om Södra huset en brunn samt grunden till en tredje byggnad. Båda var stora träbyggnader på kraftig stengrund med tydliga rumsindelningar och eldstäder. Västra huset kunde ha varit ett förrådshus, som även innehöll en bastu, och det sydliga annexet var någon typ av arbetsplats, kanske ett tvätteri. Dessutom fanns samma sorts påkostade taktegel (munk- och nunnetegel), förmodligen från 1400-talet, på både kyrkan, konventsbyggnaden, Södra huset och dess två annex, vilket är ett tecken på att de alla hade att göra med klosterverksamheten, i alla fall under senare tid.¹⁵

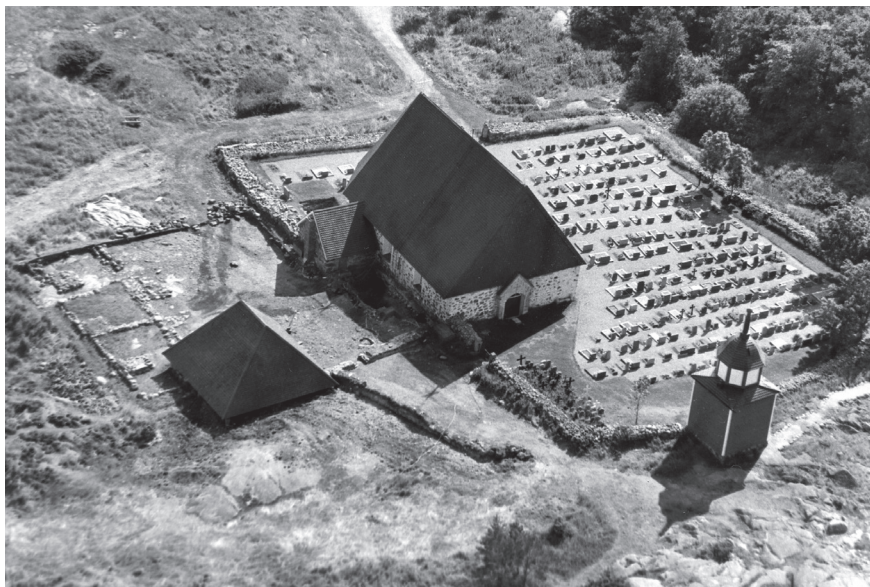
Därmed uppstod ett nytt utgångsläge. Klostret byggdes antagligen norr om kyrkan, därför att södra sidan redan var upptagen. Men av vad? Dagens kyrkogård söder om kyrkan förhindrar utgrävningar, men man kan förmoda att där redan innan fanns en kyrkogård. Dessutom fanns Södra huset litet längre bort. Arkeologen Kenneth Gustavsson var hänvisad till gissningar. Kan detta först ha varit prästbostaden på 1300-talet, då också kyrkan byggdes? Kan det sedan ha blivit terminarhus för bröderna, när dessa kom till ön, där de sov under sina tiggarresor och bevarade de gåvor, t.ex. torkad fisk, som de fick på sin ”termin”, sin årliga tiggarrunda? Kan det därefter ha varit hus för gäster, då klostret hade blivit färdigt för bröderna?¹⁶

Men husens historia går ännu längre tillbaka. AMS-dateringen av murbruk och olika föremål, såsom förkolnade bitar ved, samt skärvor av tidig Östersjökeramik, pekar på något slags aktivitet på Hamnö redan under 1200-talet. Mer fältforskning och datering måste dock till för att man skall få en klarare bild av verksamheten. Enligt Sjöstrand kan bröderna ha använt huset som en säsongsutnyttjad station redan på 1200-talet. Men inget tyder på att de var här redan då. Om inte

14. Gustavsson, *Nya rön*, s. 134–137.

15. Gustavsson, *Hamnö*, s. 22–24; Ringbom, *Åländska kyrkor*, s. 101.

16. Kenneth Gustavsson, brev till författaren 12.9.2011.

Kyrkan och utgrävningsområdet på Hamnö, Kökar. Bild: Ålands museum/Daniel Eriksson.

bröderna fanns på platsen och det inte heller fanns någon kyrka, vilka byggnader fanns då och för vem var de byggda?¹⁷

Förmodligen hade det att göra med andra upptäckter. I omgivning-
en hittades två nya grunder. Ungefär 30 meter öst om Södra huset och
intill en vattenfylld grävd grop upptäcktes det s.k. ”Östra komplexet”.
På en terrass med ytan 600 m² har en träbyggnad av parstugetyp och
en smedja stått. Föremålen som fanns där (armborstpilspetsar, en
stridsyx) pekar på militär verksamhet, åtminstone fr.o.m. 1300-talet.
Byggnaderna kan eventuellt härstamma från en ännu äldre tid, slutet
på 1200-talet, och hade då möjligen samma syften. De användes även
på 1400-talet parallellt med Södra huset och dess annex, fast förmod-
ligen av andra än bröderna. Hur gropen passar in är oklart.¹⁸

Slutligen finns på den s.k. Kapellskatan på södra delen av Hamnö
stengrunden till en liten träbyggnad omgiven av en bogårdsmur. Tradi-
tionellt tolkades byggnaden som ett tidigt sjöfararkapell innan kyrkan

17. Gustavsson, *Hamnö*, s. 10; Sjöstrand, *Kökar*, s. 103–104.

18. Gustavsson, *Hamnö*, s. 24; Sjöstrand, *Kökar*, s. 101–104.

byggdes.¹⁹ Fynden av blyinfattade färgade glasfönster och enkupade taktegel av munk- och nunnetyp tyder på en religiös användning, även om fönstren och taket kan vara av senare datum. Murbruksdateringen med AMS-metoden pekar på byggnadsverksamhet kring år 1500: det kan ha handlat om en reparation eller ombyggnad. Under tiden då kyrkan fanns behövdes egentligen inget kapell, men det är möjligt att det bevarades av pietetsskäl.²⁰

Att alla dessa byggnader hade att göra med sjöfarten står klart sedan också resterna av två medeltida hamnar framkom vid andra undersökningar. Det gällde dels ”Munkbron” som var klostrets hamnanläggning direkt öster om konventet, dels ”Modermagen”, en kajanläggning med vågbrytare i söder i omedelbar anslutning till den viktiga farleden väster om Hamnö.²¹

De arkeologiska fynden måste tolkas med hjälp av arkivaliskt och annat material. Jag börjar med gråbrödernas eventuella kontakter med Kökar kring 1400 och återkommer sedan till det som fanns tidigare, eftersom det måste ha varit orsaken till att bröderna över huvud taget kom dit.

Ett terminarhus på Hamnö kring år 1400?

Om franciskanernas relationer till Åland och Finland under 1200- och 1300-talet har vi i dag endast få anvisningar. Äldst är en notis i Henriksofficiet kring 1300 om en broder Erland som botades från kronisk huvudvärk och vallfärdade till Sankt Henriks grav i Nousis.²² En påvebulla från år 1317 riktar sig även till biskopen i Åbo och uppmanar honom att se till att franciskanerna inte ger syndaförlåtelse åt stormän som blandar sig i kyrkans angelägenheter. Franciskanerna och klarissystrarna i Stockholm blir ihågkomna med större summor än de övriga svenska klostren i det testamente som den svenske drotsen i Finland,

19. På 1700-talet nämner Andreas Rhyzelius ett kapell. Men detta kapell bör vara det lilla träkapellet på kyrkogården som uppfördes 1645. Andreas Rhyzelius, *Monasteriologia Sviogothica* (Linköping 1740), s. 305; Ringbom, *Åländska kyrkor*, s. 101.

20. Gustavsson, *Hamnö*, s. 10; Ringbom, *Åländska kyrkor*, s. 101.

21. Gustavsson, *Hamnö*, s. 3–5, 16–17, 25.

22. Henriksofficiet översattes till svenska av Tryggve Lundén, *Sveriges missionärer, helgon och kyrkogrundare, en bok om Sveriges kristnande* (Storuman 1983), s. 332–344. Om broder Erland s. 340. Gallén, *Kökar*, s. 31, menar att Erland måste ha bott och verkat i Finland, men det står inte i texten och är föga troligt, eftersom bröderna vanligtvis inte levde ensamma. Han kan dock ha varit på en missionsresa.

Matts Kettilmundsson, skrev ungefär 1327. Det kan eventuellt förklaras med att bröderna från Stockholm möjligen redan då reste till Finland och uppfattade hela landet öster om Bottenhavet som området för sina tiggaresor.²³

Säkert har bröderna tidvis farit över havet. Men de få källor som finns från den tiden tigger helt om sådana resor. Inte heller de två kvarvarande klosterdiarierna från Stockholm respektive Visby eller resterna av ett register över påvliga dokument från konventet i Viborg i Finland nämner några resor, fast just dessa städer hade livliga förbindelser över havet.²⁴

Det enda dokumentet som kunde peka på brödernas intressen i öster är det s.k. *Danska itinerariet* från slutet av 1200-talet. I dokumentet, där också Kökar omnämns, beskrivs farleden längs kusten från Utlängan utanför Blekinges sydöstra spets till Porkala i Finland. Dess utgivare, Jarl Gallén, menar att det förmodligen är en avskrift, gjord av någon franciskan som hjälp för brödernas resor i området. Det här kan emellertid ifrågasättas. Galléns tes bygger på tre antaganden: 1) Farleden var inte en allmän farled. Detta bestrids av Sjöstrand som menar att resrutten var allmångods och lämplig även som handelsrutt. 2) Hand I, som har skrivit av den del av handskriften *Codex ex-Holmensis A41*, i vilken itinerariet ingår, var en franciskan. Mot det står att det bifogade kalendariet endast möjligtvis har franciskanskt ursprung och inte behöver ha haft samma författare som de andra texterna. 3) Itinerariet och kalendariet har samma källa. Men avskrivaren kan ha hämtat texterna på olika håll. Dessutom står i itinerariet ingenting om den lokala befolkningen eller om eventuella franciskankonvent (Söderköping, Nyköping, Stockholm) längs vägen. Dessa borde lämpligen ha uppräknats, ifall itinerariet hade franciskanskt ursprung.²⁵

-
23. FMU nr 281. *Diplomatarium Suecanum* (= DS), Band I–VI, utg. av J. G. Liljegren o.a. (1829–1921), nr 2601. *Äldre svenska frälseläkter* (= ÄSF), Band I. Ättartavlor utgivna av Riddarhusdirektionen (Stockholm. Häfte 1, 1957. Häfte 2, 1965. Häfte 3, 1989), s. 42b; Rasmussen, *Franziskaner*, s. 341; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 21.
24. Stockholms diariet utgavs i SRS 1:1, s. 67–83. Visbydiariet utgavs i *Visbyfranciskanernas bok. Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket*. Utg. av Eva Odelman och Evert Melefors. Arkiv på Gotland 5 (Visby 2008), s. 14–103. Dokumentregistret från Viborg, som listar påvliga privilegier till franciskanerna mellan 1254–1370, publicerades i Adolf Iwar Arwidsson, *Handlingar till upplysning af Finlands Häfder*. Band I (Stockholm 1846), s. 84–91.
25. Jarl Gallén, *Det "Danska itinerariet" – Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön*. Redigerad av John Lind (Helsingfors 1993), s. 51, 66–68. Gallén daterar itinerariet till

Per Olof Sjöstrand har avvisat flera av Galléns argument. Han har ändå godkänt Galléns slutsats att itinerariet kan vara ett tecken på franciskanernas utvidgningsstrategi österut. Som eventuell motivering för bröderna pekar han bl.a. på förekomsten av flera kapell för själavården. Inte heller dessa har dock uppräknats i itinerariet. Sjöstrand förmodar att kungarna, och särskilt gråbrödernas store vän Magnus Ladulås (1275–1290), ville använda bröderna i sin tjänst, bl.a. för att konsolidera den svenska överhögheten över Finland genom att kristna den ännu halvt hedniska befolkningen. Faktiskt utgick ett korståg 1293 till Finland under ledning av gråbrödernas vän och välgörare marsken Tyrgils Knutsson. Men bröderna själva stiftade i denna tid två nya konvent inte öster om Sverige utan i väst, i Marstrand och Oslo, båda ca 1290. Man kan alltså fråga sig om de verkligen strävade österut.²⁶

Däremot är det helt klart att de svenska franciskanerna hade sina ögon riktade österut mot det nuvarande Finland ett sekel senare, kring 1400. Under 1300-talets andra hälft hade de i likhet med hela det svenska samhället gått från kris till kris genom digerdöden, stränga vintrar, krig med Danmark och maktkamp mellan kungen, hans söner och stormännen i riksrådet. Men fram emot sekelskiftet 1400 fick bröderna tydliga nya andliga krafter och flera medlemmar. Överallt i Norden uppstod nya konvent, tre i Danmark, ett i Norge och fyra i Sverige varav tre i Finland. Efter mer än ett hundra års uppehåll stiftades kring 1400 (kanske redan ca 1390) som första ett nytt konvent i Viborg vid den svenska gränsen mot Ryssland. Kring 1440 etablerade bröderna sig i Raumo och kring 1450 upprättades konventet på Kökar.²⁷

I detta sammanhang är just Viborgs tillkomst intressant. Konventets gardian, broder Clemens Rawaldsson, fick 1403 påvens stöd att bygga konventet i Viborg och utsågs samtidigt till inkvisitor för de svenska bröderna. Det innebär att kommuniteten då fanns till, men i en tillfällig bostad. Den heliga Birgitta hade redan kring 1350 uppmanat kung Magnus Eriksson att ordna ett korståg mot ryssarna och ta med sig både dominikaner och franciskaner. Också biskop Nils Her-

1300-talet, andra förlägger tillkomsten till slutet av 1200-talet; Kenneth Gustavsson, 'Franciskanerklostret på Kökar', *Historisk tidskrift för Finland* 79 (1994), s. 49–50; Ringbom, *Åländska kyrkor*, s. 99–100.

26. Sjöstrand, *Kökar*, s. 128–139; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 55–56; Rasmussen, *Franziskaner*, s. 510.

27. Roelvink, *Riddarholmen*, s. 79–80.

mansson från Linköping ville kring 1390 att bröderna skulle missionera i Ryssland. Han gav sitt guld till kustoden i Linköping, broder Magnus Tuveesson, för att predika i Karelen. Denne avled emellertid under resan.²⁸

Förmodligen var det franciskanerna själva som drev fram tillkomsten av konventet. Det skedde av allt att döma mot den danske provinsialministerns önskan. Med hjälp av påven och i samarbete med stiftsledningen i Åbo, närmare bestämt biskop Bero/Björn Balk (1385–1412), som fick i uppdrag av påven att skydda bröderna, såg de år 1403 till att förekomma eventuella motåtgärder. Biskop Björn hade någon gång före 1408 varit hos bröderna i Stockholm som vittne vid bekräftelsen av en gåva till Åbo domkyrka. Det var nödvändigtvis inte den enda gången. Vid sådana tillfällen brukade man också ta upp andra ämnen. I vilken grad kung Erik av Pommern var inblandad är okänt, men samma år, 1403, förlänade han stadsrättigheter åt Viborg, vilket inte kan ha varit en slump.²⁹

På vägen från Stockholm till Viborg behövde bröderna rastplatser, där de kunde ta sin tillflykt vid hårt väder, samtidigt som de kunde arbeta med själavård och tillfälligt förvara olika förnödenheter från sina tiggaresor. Kökar var ett lämpligt ställe. Tack vare de rika fiskegrunden i omgivningen ökade befolkningen konstant från 1300-talet fram till mitten av 1500-talet, och behovet av utökad själavård växte. På vintern var platsen visserligen isolerad, men så snart fiskesäsongen var i gång fanns många fiskare på plats, eftersom fiskegrunden försörjde Stockholm med ett överflöd av fisk, främst spettfiskar, strömming och torsk.³⁰

Ett belägg för franciskanska kontakter med Åland redan under 1400-talets första hälft kan fortfarande ses på en kalkmålning i Finströms kyrka. Där avbildas stigmatiseringen av ordensstiftaren Franciskus av Assisi. Dessutom finns ett svårtolkat påstående från 1640, där Kökarborna ville slippa betala för underhållet av kyrkan i Föglö,

28. FMU nr 1161, 1162, 1165, 1166; SD I, nr 2965, 2967; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 80–81. Birgittas uppenbarelser, bok 8 (= *Revelationes Extravagantes*), nr 47; Tryggve Lundén, *Sankt Nikolaus' av Linköping kanonisationsprocess* (Stockholm 1963), s. 176–179.

29. Utförligt om denna strid i Rasmussen, *Franziskaner*, s. 103–104, 174–182; Reinh. Hausen, *Åbo domkyrkans svartbok. Registrum ecclesiae aboensis* (Helsingfors 1890), s. 333; FMU nr 1173.

30. Gustavsson, *Kökars kloster*, s. 75–78; Gallén, *Kökar*, s. 23–27.

p.g.a. ett privilegium från drottning Margareta (1389–1412). En möjlig förklaring är att drottningen hade befriat dem från en sådan skatt därför att de hade fått egna förpliktelser. I så fall vore det fråga om att underhålla en egen nybyggd stenkyrka eller/och skaffa uppehålle för nyss anlända franciskanbröder som bodde i ett terminarhus på ön och som ansvarade för gudstjänsterna i öns kyrka. Drottningens privilegium tyder samtidigt på att kronan hade patronatsrätt över Kökar kyrka, och det i sin tur kan peka på att kungamakten hade bestämt att kyrkan skulle placeras just vid hamnen på det lilla Hamnö därför att den också hade andra intressen på ön.³¹

Det finns även en annan arkivalisk datering. Kapellänen på Kökar, Gabriel Hamnodius, beskrev år 1667 klosterkyrkan eller resterna som fanns kvar av den. Han meddelade också att klostret var grundat/instituttat av biskop Bero/Björn Balk från Åbo och hänvisade till Michael Gyllenstolpe eller Wexionius, som 1650 hade utgivit sin *Epitome descriptionis*. Andreas Rhyzelius korrigerade denna uppgift i sin *Monasteriologia Sviogothica* 1740 och lät det förbli öppet om klostret byggdes under biskop Björn eller under någon av hans efterträdare. Rhyzelius noterade i stället att biskop Björn år 1400 stiftade Nådendals kloster i ”Corois”, i dag Korois, utanför Åbo.³²

-
31. Gustavsson, *Nya rön*, s. 125; Ringbom, *Åländska kyrkor*, s. 37; Anna Nilsén, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri* (Stockholm 1986), s. 15. Hon har inte tagit med målningarna i Finström utan behandlar från Åland endast Kumlinge som målades kring 1500. Gallén, *Kökar*, s. 32–33; Sjöstrand, *Kökar*, s. 112–113.
32. *Rannsakningar efter antikviteter*, Band I (Stockholm 1960), s. 280–283. Michael Gyllenstolpe citerar Johannes Vastovius, som uppräknar alla kloster i Sverige som han känner. Listan är ofullständig och full av feldateringar. Där står: *Corsense in Alandia Virg. a Berone Balk Episcopo fundatum anno 1400*, d.v.s.: ”På Kökar på Åland stiftades år 1400 ett kvinnligt kloster av biskop Björn Balk”. Vastovius i sin tur bygger på Johannes Messenius, som nämner *virginum Corosense monasterium* men inte anger något årtal. Messenius åter hänvisar till Paul Juusten (död 1575) som skriver: *D. Bero Georgii Balk [...] qui [...] coenobium virginum Vestalium construxit in Corois* (s. 17). Porthan, som utgav Juustens bok, följer i sin kommentar Andreas Rhyzelius, och enligt dem ser vi här en namnförväxling, nämligen en förskjutning från Korois nära Åbo, där Nådendals kloster ligger, till Kökar på Åland. Michael Gyllenstolpe (= Michael O. Wexionius), *Epitome descriptionis sueciae, gothiae, fenningiae et subjectarum provinciarum*, Liber 10, caput III (Åbo 1650); Johannes Vastovius, *Vitis aquilonis seu Vitae sanctorum qui Scandinaviam magnam arctioribus peninsula ac praesertim Regna Gothorum Suecorumque olim rebus gestis illustrarunt* (Köln 1623), s. 199; Johannes Messenius, *Chronicon episcoporum per Sueciam, Gothiam et Finlandiam* (Stockholm 1611), s. 109; Paul Juusten, *Chronicon episcoporum Finlandensium* (1570-talet), utg. av Henrik Gabriel Porthan (Åbo 1784–1800), s. 407, not 360; Rhyzelius, *Monasteriologia*, s. 305–307.

Hamnodius stödde sig alltså på felaktiga källor då han nämnde biskop Björn. Men ändå är det förmodligen riktigt att biskopen stod bakom brödernas flyttning till Kökar, eftersom han medverkade vid grundandet i Viborg och åtog sig att skydda bröderna där. Att stöda Kökars tillkomst som mellanled på vägen var ju samtidigt också ett stöd åt bröderna i Viborg. Hamnodius kan ha hört vissa historiskt riktiga uppgifter men satt dem i fel sammanhang.

Därtill spelade den politiska utvecklingen möjligen också en roll. Striderna mellan å ena sidan det svenska riksrådet Bo Jonsson (Grip) och efter honom den danska drottningen Margareta och å andra sidan den tyske hertigen Albrekt av Mecklenburg och dennes son kung Albrekt ledde till uppförandet av borgen Kastelholm, som försvar mot vitaliebrödernas härjningar, på fasta Åland kring 1385. Efter att freden hade slutits och vitaliebröderna fördrivits under senare hälften av 1390-talet, kan drottning Margareta ha velat konsolidera freden genom att försöka få en fast punkt mitt i havet där klosterfred skulle härskas och där man var någorlunda trygg. Hon kan lätt ha samarbetat med gråbrödernas provinsvikarie och deras kustos i Stockholm i syfte att bröderna skulle bo på Kökar. Om det s.k. östra komplexet på Hamnö var en militärförläggning för kungamakten, vilken hade erövrats av vitaliebröderna men sedan återtagits, ville drottningen kanske indirekt förstärka kungamakten genom att tillkalla bröderna dit.³³

Alla dessa mer eller mindre starka antydningar utgör inga bevis, men de ger anledning att anta att ett franciskanskt terminarhus anlades på Kökar kring 1400.

Är helige Per Djäkne identisk med Peter Ålänning?

I samband tidsbestämmelsen ovan är det skäl att säga något om den person som enligt traditionen på Kökar hade byggt eller stiftat klostret, ”helige Peer Diekne”. Kapellanen Hamnodius kunde inte berätta mycket om honom. Det enda han med säkerhet visste var att Peer Diekne låg begravd där och att hans grav vördades med stor respekt av alla Kökarbor. Ordet ”djäkne” kommer från det grekiska *diakonos*, tjänare, och betecknar oftast en vigd diakon. Under medeltiden användes termen också som ett personligt tillnamn för enskilda per-

33. Om vitaliebröderna se t.ex. Göran Dahlbeck, 'Vitaliebröder', *Nationalencyklopedin*, band 19 (Höganäs 1996), s. 537; Sjöstrand, *Kökar*, s. 114–115.

soner av världsligt stånd som skaffat sig boklig bildning och varit verksamma i skrivar- och domaruppdrag. I det här fallet kan det dessutom vara en förkortning för ”gardian”, d.v.s. konventets föreståndare, som också ibland kallades ”gardjäkne”, så att ordet då antydde hans funktion.³⁴

Man vet inte vem denne helige Per var. Men en intressant person som i detta sammanhang bör undersökas närmare är den rike köpmannen och rådmannen i Stockholm Peter Ålänning. Peter Finvidsson Ålänning härstammade med största sannolikhet från en förmögen familj, annars hade han inte kunnat bli en av de rikaste rådmännen i Stockholm redan före 1375. Han tillhörde någon stormannaätt på Åland.³⁵ Förmodligen bodde Peter Ålännings fader, Finnvid Kettilson, på Bastö i Geta socken, vilket gods ursprungligen var förenat med Kodbolsta i samma socken. Hans farfar var då Kettil Stryk. Denne kan ha varit svärson eller på annat sätt släkt med Anders Andersson, som ägde Bastö i början på 1300-talet och i sin tur var bror till Olof Andersson, den förste kände ägaren till Kodbolsta.³⁶

Här framskymtar alltså en släkttradition. En annan rik markspekulant, men i senare tid, var nämligen dansken Henrik Gorieshagen, som var fogde på Kastelholm 1422 och på Åbo slott 1437. Dennes dotter Brita gifte in sig i Kodbolsta-ätten och blev mor till väpnaren Kort Hartvigsson. Dessa tre män hade egendomsrelationer till Hamnö: Peter Ålänning bytte bort ”två delar” av Hamnö år 1376, Henrik Gorieshagen gjorde ”två markköp” på Hamnö år 1433 (samma jord?), Kort Hartvigsson testamenterade ”en kalk och ett pund råg” till klostret 1484, och ”en gård och några jordägor” året därpå. I fall de hade anknytning

34. *Rannsakningar*, s. 280–283; ÅSF s. 122.

35. Gustav Kvist har antagit Flemingska ätten, Johannes Sundwall och Stig Drejer släkten Sluk på Bastö, och Per Olof Sjöstrand Kodbolsta-ätten i Geta. Gustav Kvist, ’Kökars kapell före år 1496 – fakta och hypoteser’, *Ålands tidning* 22.6.1979; *Ålands medeltidsurkunder* (= ÅMU), Band I–II. Utgiven av Johannes Sundwall (Helsingfors 1954, 1958), nr 57; Stig Drejer, ’Peter Ålänning – en åländsk storköpmän på 1300-talet’, *Festskrift tillägnad Matts Drejer på hans 80-årsdag 31.01.1981* (Mariehamn 1984), s. 75; Sjöstrand, *Kökar*, s. 116.

36. Drejer, *Peter Ålänning*, s. 75; Reinh. Hausen, *Bolstaholms säteri och dess ägare. Ur Ålands forntid, Kulturhistoriska skildringar IV*, Åland – bidrag till kännedom av hembygden utgivna av föreningen Ålands vänner (Helsingfors 1930), s. 2; Valdemar Nyman, *Getakarla marklag*, Ålands Folkminnesförbund, Bygdeserie nr 14 (Mariehamn 1991), s. 97–99, 322.

till samma ätt kan man förmoda att det fanns vissa familjetraditioner beträffande just mindrebröderna på platsen.³⁷

Peter Ålänning gifte sig med Kristina Petersdotter (Bielke) från den namnkunniga frälseläkten Bielke i Östergötland. De fick inga barn som överlevde dem. Peter Ålänning var en begåvad handelsman och gjorde stora vinstgivande affärer med spannmål, jordegendomar och annat. Han fungerade tidvis som bankir för kung Albrekt av Mecklenburg men också för drotsen Bo Jonsson (Grip). Han lyckades överleva striden mellan Albrekt och drottning Margareta av Danmark, som hade kallats av svenska stormän mot tyskarna. Han hade många förtroende, för han var den ende svenske rådmannen i Stockholms råd, vilket för övrigt bestod av tyskar. Då tyskarna i Stockholm dödade många framstående svenskar under de s.k. Kävlingemorden 1392, undkom Peter Ålänning döden i och med att han redan tidigare hade blivit tillfångatagen.³⁸

Därefter var det tyst några år kring Peter Ålänning. Men efter att Stockholm hade överlämnats till drottning Margareta 1398, dyker han igen upp i källorna. Han blev en av sin tids stora donatorer, främst till domkyrkorna i Åbo och Uppsala och Vadstena kloster. Hans fru Kristina Petersdotter (Bielke) dog omkring 1403, och själv var han avliden 1407, när och hur vet man inte.

Kan Peter Ålänning och den helige Per ha varit en och samma person? Det är inte alls omöjligt. De hade först och främst namnet gemensamt, och Peter Ålänning uppfattades som en from man. Som rådmann kunde Peter Ålänning kallas djäkne. Han hade också lokal anknytning, eftersom han som sagt år 1376 bytte bort två delar av Hamnö på Kökar. Han hade även relationer med gråbröderna i Stockholm och var bl.a. vittne då man slöt ett kontrakt i deras kloster år 1387. Kring 1400 ordnade han upp sina affärer och gav stora donationer. Hans testamente från 1403, i vilket han insatte Matts Järllsson som förvaltare med bruks-

37. ÅMU nr 57, 59, 167; FMU nr 4010; Dreijer, *Det åländska folkets historia*, s. 400–410; Dreijer, *Peter Ålänning*, s. 75–82; Reinh. Hausen, *Kastelholms slott och dess borgherrar* (Helsingfors 1934), s. 7–9. Sjöstrand, *Kökar*, s. 83 och 117, hänvisar till biskop Andreas Rhyzelius, som nämmer ett femte testamente (nu försvunnet) från samme Kort Hartvigsson år 1485 enligt vilket han skänker ”en gård och andra jord ägor” till bröderna på Kökar. Sjöstrand spekulerar i att det kunde vara en gåva för att bli begravd hos dem. Sjöstrand, *Kökar*, s. 87.

38. Mats Åmark, ”Peter Ålänning, en finländsk storköpmann i 1300-talets Stockholm”, *Hufvudstadsbladet* 19.9.1958, bilaga s. 5; Dreijer, *Peter Ålänning*, s. 79–81.

rätt för denne under livstiden, antyder att han efter sin hustrus död helt ville dra sig tillbaka och leva i stillhet fram till sin död.³⁹

Var Peter Ålänning bodde under sina sista år är okänt. Det ligger nära till hands att han bodde på Åland, som han kände från sin ungdom. Om Hamnö var kronogods kunde han ha förvärvat det via sina handelsförbindelser med Bo Jonsson (Grip) eller kung Albrekt av Mecklenburg, åt vilka han hade lånat pengar. Då kan man lätt förmoda att han skänkte sina egendomar på Kökar till bröderna (innan han testamenterade allt annat till domkyrkan i Åbo), som där byggde eller övertog ett av husen som terminarhus. Franciskanerna skulle i så fall vara de som tog hand om honom under hans sista levnadsår. Peter Ålänning kan också i samband med sin stora donation till Åbo domkyrka eventuellt ha fått prästens hus intill kyrkan till sitt förfogande medan bröderna bodde söder om kyrkan. Eller så var det tvärtom. Detta skulle förklara varför grundplanen för konventets norra flygel och Södra huset liknar varandra i så hög grad.⁴⁰

Alla dessa uppgifter, antydningar och spekulationer pekar på att franciskanerna troligen kom till Kökar redan kring 1400, trots att den första notisen om detta härstammar från 1472. Frånvaron av Kökar i dåtida testamenten (t.ex. Henrik Klassons och dennes hustrus testamente från 1449) kan relativt lätt förklaras dels genom att det första testamentet på Åland skrevs först 1484, dels genom att Kökar i början kanske inte var ett självständigt kloster utan endast ett terminarhus, och dels genom att bröderna inte behövde bygga något nytt, eftersom det redan fanns både kyrka och bostad. Eftersom klostret har varit en träbyggnad på ett stenfundament, behöver det inte ha kostat så mycket. Eventuellt kunde bröderna leva på gåvor från Peter Ålänning.

Sammanfattningsvis finns det tillräckligt med indicier för att franciskanbröderna, eventuellt med hjälp av Peter Ålänning, kring 1400 blev bofasta på Kökar. Ett mer exakt datum för inledandet av brödernas organiserade närvaro och verksamhet på ön än decenniet efter 1400 går inte att ge i dag.

39. FMU nr 964, 1167. Gustav Kvist framkastade tanken om identiteten redan i ett personligt brev till författaren 1.7.1989. Testamentet undertecknades dock inte på Åland utan i Stockholm 1403.

40. Bertell, *Kronans och kyrkans jord*, s. 83–89; Kvist, *Köcars kapell*; Gustavsson, *Franciskanerklostret*, s. 512.

Vad fanns på Hamnö före 1400?

Jag inleder med en sammanfattning av vad som har hittats från tiden före 1400. Det är först och främst den gamla kyrkan, som dateras till 1300-talets senare del och tornet från tidigt 1400-tal, tillsammans med två grupper av skelett, norr och väster om kyrkan, som har daterats till 1300- och 1400-talen. De tre kyrkorna i omgivningen med samma grundplan (Föglö, Hammarland och Korpo) byggdes kring 1300. Kökars kyrka var därför förmodligen också en församlingskyrka, fast på ett ställe som även tyder på att den hade andra uppgifter. Även de övriga husen söder om kyrkan byggdes av andra än bröderna. Den exakta tidpunkten är okänd, eftersom det inte finns några arkivaliska källor bevarade från den tiden. Åldersbestämningen med hjälp av C-14-metoden och AMS-metoden ger endast ungefärliga dateringar.⁴¹

Klosterbyggnaden (refektoriet och intilliggande utrymmen) dateras till mitten av 1400-talet eller senare. Men under refektoriet fanns även några märkliga murrester som kan vara äldre och öppnar upp för spekulationer om en eventuell tidigare byggnad.⁴² Också vissa av skeletten som hittades norr och väster om kyrkan kommer från människor som begravdes där på 1300-talet. Att det finns en gammal dopfont på ön visar att det förekom organiserad kyrklig verksamhet redan på 1200-talet, förutsatt att dopfonten gjordes just för Kökars församling och inte kom dit vid ett senare tillfälle. Dopfontens ålder tyder på att det funnits en träkyrka någonstans på platsen.⁴³

De som kunde delta i gudstjänsterna var främst personer som reste mellan Stockholm och Finland och vilkas skepp låg för ankar i hamnen, fiskare som med sina båtar fiskade i Kökars södra skärgård, och alla som bodde på platsen, både de som var tillfälligt bosatta i de andra byggnaderna på Hamnö och de som var bofasta på Kökars tre huvudöar. Mest intressant är vad som kan avläsas ur fynden i Södra huset med dess två annex och det östra komplexet med den vattenfyllda gropan. Byggnaderna och de olika lösfynden tyder på att det pågick en verksamhet med militära förtecken, kanske fanns det en sorts vaktstyrka på det strategiska läget i den sydliga delen av Ålands hav.

41. Gustavsson, *Franciskanerklostret*, s. 506–508.

42. Gustavsson, brev 2011.

43. Gustavsson, *Franciskanerklostret*, s. 508–511; Sjöstrand, *Kökar*, s. 101–102.

Vid Modermagen och Munkbron har man dessutom upptäckt resterna av stora kajkonstruktioner, där också större båtar kunde ligga för ankar. Dessa hamnar nämndes i slutet av 1200-talet som en del av resrutten i Danska itinerariet.

För att få en förklaring till allt detta hänvisar Sjöstrand till den svenska expansionen i de västra delarna av södra Finland i slutet av 1200-talet. Då anlade den svenska kronan en rad kungsgårdar för att fastare inlemma landet i den framväxande svenska feodalstaten, och Sjöstrand förmodar att en sådan kungsgård också kan ha anlagts på Hamnö. (Det finns emellertid varken arkeologiska eller arkivaliska belegg för någon kungsgård.) Det förekom även flera krigsexpeditioner mot härskarna i Novgorod, såsom korståget 1293 under ledning av marsken Tyrgils Knutsson, då fästningen Viborg anlades. Kökar kan då ha varit en av de militära och marina stödjepunkterna på vägen dit.⁴⁴

P.g.a. Hamnöns strategiska läge kan placeringen av kyrkan med sitt torn intill farleden förklaras relativt lätt. Tornet var en utsiktspost, och hade anlagts av kungamakten. Militärförläggningen och de resandes intressen vägde tyngre än de övriga öbornas behov. Därmed får man även en rimlig förklaring till varför drottning Margareta kring år 1400 kunde befria församlingsmedlemmarna från plikten att underhålla prästgården i Föglö. Hon hade patronatsrätt över kyrkan på Hamnö.

Även en annan utveckling kunde förklaras med hjälp av detta antagande. På 1370-talet kom Åland i händerna på Bo Jonsson (Grip). För att förstärka de svenska intressena på Åland i kriget mot mecklenburgarna, lät hans fogde bygga Kastelholm kring 1385. Slottet blev en stark centralfästning för hela Åland. Därmed var de olika mindre militära stödjepunkterna inte längre nödvändiga och kunde avyttras. Det finns exempel på att dessa platser överlämnades till fogdarna som deras enskilda egendom. Därför är det inte otänkbart att Peter Ålänning eller andra medlemmar i Kodbolsta-ätten kom över förläggningen på Hamnö, som kring år 1400 överlämnades till franciskanerna, som där skulle inrätta ett terminarhus.⁴⁵

Det måste emellertid betonas att det mesta är spekulationer. Det hela liknar ett pussel med många saknade bitar som måste ersättas

44. Sjöstrand, *Kökar*, s. 107–112.

45. Sjöstrand, *Kökar*, s. 112–115.

med antaganden utifrån likheter med fenomen på andra håll. Ett tungt argument mot hela hypotesen är att det ingenstans i det arkivaliska materialet nämns någon militärförläggning på Hamnö. Å andra sidan är arkivaliskt material från 1200-talet sällsynt. I fall där endast bodde soldater tillfälligt och inga stormän, var behovet av skriftlig dokumentation också minimalt.

Sambandet mellan konventen i den östra riksdelen

Också beträffande kopplingen mellan de finska konventen är vi hänvisade till några få pusselbitar. Precis som i Viborgs fall får vi vid tillkomsten av konventen i Raumo och på Kökar förutsätta samråd och samarbete mellan franciskanernas provinsial broder Jöns Nilsson i Stockholm (eller dennes provinsvikarie, broder Erland Månsson), marsken och länsherren över Finland Karl Knutsson (Bonde) som sedan valdes till kung, biskopen i Åbo Magnus II Tavast, och eventuellt även hövitsmannen på Åbo slott Matts Ödgisleson (Lillie), som dog 1442, och/eller dennes efterträdare Erik Axelsson (Tott) som blev hövitsman på Åbo slott 1450.

Karl Knutssons ansträngningar att använda Finland som en bas för sin personliga maktställning har behandlats av andra. Hans relationer till franciskanerna passade väl in i hans kamp om makten. En översikt över dessa relationer finns i min bok om bröderna på Riddarholmen i Stockholm.⁴⁶

Biskopen i Åbo, Björn Balk (1385–1412), hade vid tillkomsten av klostret i Viborg år 1403 av påven personligen blivit tillsatt som konservator eller övervakare och beskyddare av de påvliga privilegier som gråbröderna hade fått då angående själavården. Dessutom behövdes biskopens formella medverkan då en av hans församlingskyrkor som hade stått under hans överinseende, den på Kökar, överlämnades till bröderna. Samma påvliga uppdrag låg antagligen bakom den samling påvliga bullor som biskop Magnus III Stiernkors lämnade efter sig kring 1490 och som var excerpter över vad bröderna i Viborg ägde. Fast vi inte vet något om detaljerna, kan vi därför förutsätta att biskopen var engagerad även i tillkomsten av konventen i Raumo och Kökar i mitten av 1400-talet, eftersom dessa låg på vägen till det avlägsna Viborg.

46. FMU nr 2457; 2533; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 104–108.

Det skulle då handla om biskop Björns efterträdare Magnus II Tavast (1412–1450) och Olaus Magni (1450–1460).⁴⁷

Raumo var ett nytt expanderande samhälle norr om Åbo. I Åbo fanns redan dominikanbröderna sedan 1249. Raumo låg inte vid den direkta vägen till Viborg, men platsen kunde fungera som en fast punkt för kontakterna med den viktiga staden Åbo och öppnade rutten norrut längs kusten och till resten av inlandet. Gråbrödrakonventet i Raumo stiftades förmodligen strax efter 1440 (1442?) genom att bröder från Stockholm flyttade dit. Det ser ut som om marsken/länsherren Karl Knutsson (Bonde), biskopen Magnus II Tavast och eventuellt hövitsmannen på Åbo Matts Ödgislesson (Lillie) var de främsta tillskyndarna av brödernas ankomst till Raumo. Den sammanföll tidsmässigt med att Karl Knutsson å kungens vägnar utfärdade privilegiebrev för Raumo stad år 1442. En liknande samtidighet mellan konventsetablering och stadsrättigheter förekom som vi sett i Viborg, men också i Jönköping och Nya Lödöse.⁴⁸

En av Karl Knutssons anhängare i Åbo, väpnaren Henrik Klasson (Djäkn, Lydekasönernas ätt), och hans hustru nämnde konventet i Raumo för första gången i sina testamenten från 1449. De tillhörde det finländska frälset. Henrik Klasson blev magister vid universitetet i Paris 1428 och efterträdde sin far efter dennes död som fogde på Åbo slott 1436. Han utsågs till lagman i Norrfinne lagsaga 1449, blev riddare och riksråd och dog 1458. Han gifte sig med Lucia Olofsdotter (Skelge), men de fick inga barn. Makarna upprättade flera testamenten mellan 1445 och 1455. Trots att de var de första som testamenterade en gåva till konventet i Raumo, var den inte särskilt stor och *in natura*: en last råg, två kor och två grisar, medan bröderna i Viborg fick en guldring. Därför kan Henrik Klasson inte räknas till brödernas stora donatorer.⁴⁹

Däremot bör en annan frälseätt särskilt omnämnas, eftersom dess medlemmar borgade för goda relationer mellan gråbröderna och statsmakten i Finland. Det var den dansk-svenska ätten Tott, av vilken flera företrädare, även de som hade förlänningar i Finland, sedan gammalt tillhörde franciskanernas gynnare. Några av dem begravdes hos

47. Se ovan. FMU nr 6566.

48. FMU nr 2817, 2818, även nr 2886, 2918, 2970; Rasmussen, *Franziskaner*, s 104–105; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 105.

49. ÄSF s. 127f. FMU nr 2817, 2818, 2886, 2908, 2918 och 2970.

gråbröderna eller hade andra nära relationer till dem. Av de berömda tolv Axelssönerna (Tott) hade nästan alla yngre bröder höga befattningar i Finland.

Den åttonde sonen Erik Axelsson, som två gånger utsågs till riksföreståndare, var från 1450 hövitsman på Åbo och senare på Viborg, där han dog 1481 efter att ha skänkt godset Nuora till gråbröderna där på platsen. Eriks bror Ivar Axelsson hade som hövitsman från 1465 på Visborg i Visby länat pengar från bröderna där och låtit dem bygga en orgel åt sig. Han gifte sig med kungadottern Magdalena Karlsdotter (Bonde) och blev efter den yngste sonen Laurens Axelssons död 1483 även hövitsman på Viborg, Nyslott och Raseborg i Finland. Ivar Axelsson dog 1487 och begravdes hos franciskanerna i Söderköping där också hans hustru kom att få sin grav. Den yngste sonen Laurens Axelsson slutligen blev 1468 hövitsman på Raseborg och Viborg och dog 1483.⁵⁰

Kort efter Raumokonventets tillkomst togs nästa steg, upphöjningen av Kökar från terminarhus till konvent. Det nya konventet kunde som sagt tjäna som en rastplats på vägen mellan Stockholm eller eventuellt Vätö i väst och de två andra finländska konventen, Viborg och Raumo, i öst. Karl Knutssons inblandning behandlades ovan, i samband med tilldelningen av kronans skatteintäkter från havsfisket i Kökarsskären och donationen av jordegendom för ett nytt terminarhus vid stranden i Vätö år 1453. De sammantagna uppgifterna om dessa tre nya stiftelser i Raumo, på Kökar och Vätö låter oss ana en genomtänkt plan för en större satsning från både kungens och franciskanernas sida på landets finska del. Expansionen förutsatte att det fanns ett stort antal bröder i kustodin Stockholm, däribland ett flertal från Finland, fast vi inte känner till deras namn.

Bröderna Erik Olsson och Stefan Laurensen

Vad hände med franciskanerna efter 1400-talets början, efter att konventet i Viborg och terminarhuset på Kökar kommit till? Först försönades de svenska och de danska bröderna på provinskapitlet i Stockholm 1425, och en svensk valdes till provinsialminister, broder Jöns Nilsson, som var provinsial mellan 1432 och 1468. Han var allmänt

50. ÄSF s. 270–295; Rasmussen, *Franziskaner*, s. 340–341; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 112–113, 169.

uppskattad. En ny konflikt uppstod dock genom observanternas reformrörelse. Den hade inletts i Italien omkring 1370 och nådde precis ett sekel senare Danmark då konventet i Odense reformerades. Dessa bröder kallades observanter, därför att de ville följa (på latin *observare*) ordensregeln noga, åtminstone beträffande ägande av fast egendom. Deras motståndare kallades konventualer, eftersom de ville behålla de påvliga dispensererna angående förbudet mot fast egendom, vilka möjliggjorde stora konvent med omfattande förråd.⁵¹

De svenska bröderna intog snart en allt mer kritisk hållning mot den nya rörelsen. Det berodde emellertid inte på att oenigheten beträffande fattigdomsidealet var lika stor i Norden som längre söderut. Det finns antydningar om att några svenska bröder i Linköpings kustodi försökte genomföra vissa reformer och att bröderna i Stockholms kustodi eventuellt anslöt sig till en mellanreform via de s.k. ”martinianska” statuterna. Broder Erik Olsson, som varit lektor i Stockholm och gardian på Kökar, spelade förmodligen en viss roll.⁵²

Däremot var de nationella spänningarna både i samhället och bland bröderna mer akuta. De ledde i längden till att alla danska konvent gick över till observantrörelsen, medan de norska och svenska konventen förblev konventualistiska. För de finländska konventen betydde turbulensen inte så mycket, men den finländske (åländske?) provinsialministern Stefan Laurensen, som senare begravdes på Kökar, ledde under sin tid motståndet mot observanterna. Just de två framstående bröder som vi känner vid namn i samband med Kökar kan alltså förknippas med diskussionerna.⁵³

Broder Erik Olsson, som dog 1472, har fungerat som utgångspunkt för mina dateringsförsök ovan. Men broder Eriks person leder också till en principfråga angående Kökars ekonomiska grund. Han hade studerat 1422 i Erfurt och varit elev till bl.a. broder Matthias Döring. Denne blev senare provinsial i Nordtyskland och ledare för en förmedlande reformrörelse inom franciskanorden, som ville värna om enheten inom orden. Den s.k. ”martinianska” reformen ville återföra orden till sina gamla ideal, men inte på ett lika radikalt sätt som observanterna. Den

51. Roelvink, *Riddarholmen*, s. 81–82; John Moorman, *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517* (Oxford 1968), s. 441–500.

52. Roelvink, *Riddarholmen*, s. 87.

53. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 111.

stodde sig på de s.k. ”martinianska” statuterna (efter påven Martinus V som framlade dem på generalkapitlet år 1430).⁵⁴

Matthias Döring besökte kung Erik av Pommern 1433 för att övertala honom att acceptera de beslut som fattats på konciliet i Konstanz. Eftersom kungen aktivt arbetade för att bevara enheten inom franciskanorden i Norden, kan vi anta att också detta ämne behandlades och att broder Matthias även träffade den nordiska provinsialministern Jöns Nilsson (1432–1468). Denne var accepterad av både observanterna i Danmark och konventualerna i Sverige/Norge och hade dessutom goda förbindelser med generalministern i Rom, Vilhelm av Casale (1430–1442). Det är självklart att de i samband med mötet tog upp möjligheten att införa de martinianska statuterna även i provinsen Dacia.⁵⁵

Vi kan förmoda att alla tre bröderna Matthias Döring, Jöns Nilsson och Erik Olsson var anhängare av reformen. När sedan Kökar blev ett riktigt konvent kunde provinsialen utse Erik Olsson till gardian, i vetenskap om att denne gärna ville säkra konventets existens genom en fast ekonomi. Den bestod då av egna fiskegrund, egendomsrätt på vissa öar och skatteintäkter från kronans fiske. Detta stred mot Franciskus ursprungliga intentioner, men kunde anses nödvändigt i de karga förhållandena i denna del av världen.⁵⁶

Den andre kände Kökarfranciskanen var broder Stefan Laurensen (Stephanus Laurentii), provinsial 1478–1493, död 1496. Enligt ordens danske historioGRAF, broder Peder Olsen, var han *natione fynnus*. Eftersom han begravdes på Kökar kom han troligen från Åland. Per Olof Sjöstrand leker med tanken att också han tillhörde Kodbolstasläkten och därmed hade ett naturligt motiv att inträda just hos franciskanerna och begravas på Hamnö. Han hade i alla fall liksom Peter Ålänning nära förbindelser med Stockholm, eftersom hans bror ägde ett hus där som denne bodde i. Stefan Laurensen hade blivit teologie magister genom studier utomlands, men det är oklart var han studerade (enligt Gallén kanske Paris, Greifswald och Lund). Han nämns inte bland lektorerna i Stockholm. Han blev gardian i Viborg, Finland, och valdes 1478 till provinsialminister. I samband med sin resa

54. Moorman, *History of the Franciscan Order*, s. 510–511; Rasmussen, *Franziskaner*, s. 190–193, 274.

55. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 162–163, 190, 254–255, 274; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 76.

56. Jørgen Nybo Rasmussen, *Kökar kloster og den franciskske fattigdom* (Manuskript 1989), s. 7–10.

till Rom 1481 blev han teologie doktor, den ende finske som vi känner till under medeltiden.⁵⁷

Broder Stefan förvärvade i Rom också några relikier av ”de heliga fem bröderna”, d.v.s. franciskanbrodern Berardus och hans fyra följeslagare vilka år 1220 led martyrdöden i Marocko och kanoniserades år 1481. Han skänkte relikerna till slottskapellet på Kastelholm. Agneta Ahlqvist uppfattar gåvan som ett kyrkopolitiskt drag från påvens sida för att vinna över svenskarna på sin sida. Men det är för långsökt, eftersom maktkampen i Sverige mellan Axelssönerna och Sturarna inte hade någon större betydelse för påven, och i dragkampen inom orden mellan observanter och konventualer visste påven Sixtus IV inte riktigt vem han skulle gynna. Förmodligen fick broder Stefan relikerna just därför att han var närvarande i Rom vid helgonförklaringen 1481, och huvudsyftet var då helt enkelt att sprida kulten av de nya helgonen i hans provins. Platsen för bevarandet av relikerna tyder på det. Som ålänning valde han slottskapellet på Kastelholm. Mellan 1480 och 1484 hade Svante Nilsson (Natt och dag) Åland i förläning, och hans fogde på Kastelholm var Barend Laurensen. Dessa två var inte kända som särskilda gynnare av franciskanerna. Möjligen ville broder Stefan vinna Svante Nilssons sympati eller eventuellt allmänt betona de goda relationerna mellan bröderna och de civila myndigheterna.⁵⁸

Som provinsialminister (1478–1493) var broder Stefan övertygad konventual och bekämpade observanterna häftigt, bl.a. genom ett flertal resor till påven i Rom. Han hade just som finländare erfarenhet av den ytterst besvärliga livssituationen i Norden. Det ringa antalet människor och den karga naturen hindrade bröderna att få tillräckligt med inkomster på sina årliga tiggaresor. Därför krävdes enligt honom fast egendom och fasta inkomster för att man skulle överleva. I sitt personliga liv följde han ändå reformrörelsen: han levde enkelt och stödde försäljningen av viss jordegendom som klostren i Stockholm och Uppsala hade förvärvat. Men han saknade tydligen diplomatisk takt, för det var inte endast observanterna i Danmark (genom falska an-

57. *Stockholms stads tänkeböcker* 2:2 s. 533; Jarl Gallén, 'Stephanus Laurentii – Finlands ende doktor i den heliga Skrift', *Historisk Tidskrift för Finland* (1935) s. 191–198; Gallén, *Kökar*, s. 48; Sjöstrand, *Kökar*, s. 119; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 89.

58. Agneta Ahlqvist, 'De fem brödernas historia', *Sanct Olof 2000–2001. Årspublikation för Ålands kyrkfolk* (2000), s. 71–76; Lena Törnblom, *Kastelholmen, en nyckel till Sverige* (Helsingfors 1996), s. 61–62.

klagelser om simoni) utan också hans egna meningsfränder, konventualerna från Stockholms kustodi, som till slut vände sig mot honom och lyckades åstadkomma att han frantogs sitt uppdrag. Också detta samarbete kan därför tolkas som en antydning om att de flesta ledande bröder i Stockholms kustodi föredrog den martinianska reformen inom konventualismen. Enligt Stockholmsdiariet dog Stefan i Viborg år 1496, men begravdes på Kökar. En minnessten efter honom ligger snett framför huvudaltaret i den nuvarande kyrkan.⁵⁹

Hur levde franciskanerna på Kökar?

Eftersom vi inte känner till franciskanernas namn eller särskilda yrken, är det endast möjligt att beskriva grundstommen i deras vardagsliv, som var likadant i alla kloster. Hemma var brödernas främsta uppgift att delta i mässan och att be tidegården. De mediterade och förberedde sina predikningar, och utförde vanliga hushållsarbeten som förekom i varje familj. De tog hand om sina getter och får och brukade jorden. Traditionen talar om brödernas vattenkvarn och odlingar i Munkvärvan (nuvarande Värvan). Kvarnstenar skall ha hittats där för ungefär hundra år sedan. En sådan hittades även i vår tid på klosterområdet. Bröderna deltog även i fisket och beredde fisken för förvaring och transport. Under vintern var antalet bröder mindre, och då studerade de eller gjorde annat skrivarbete eller så reparerade de sina byggnader och bruksföremål.⁶⁰

På Kökar behövdes bröderna särskilt som själasörjare för tre grupper: den fasta öbefolkningen och under sommaren tillresta fiskare och resande. Den fasta befolkningen på öarna växte och behövde kontinuitet i själavården. Att det fanns en kyrka var en god förutsättning för en kommunitet. En gemenskap av bröder gav mer stabilitet än en enskild stiftspräst, som var rätt så isolerad.

Bröderna från Stockholm hade en viss erfarenhet av själavård bland skärgårdsbor eftersom de redan år 1288 hade fått kung Magnus Ladulås egendomar på några öar i Stockholms skärgård. År 1437 testamentera-

59. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 610; Roelvink, *Riddarholmen*, s 89; SRS 1:1, s. 69. Gallén, *Kökar*, s. 34, menar att han dog i Viborg i Danmark, p.g.a. skrivningen *Wibergis* i diariet, men det är föga troligt, eftersom det konventet var observantiskt. Viborg i Finland passar bättre för en pensionerad finländsk provinsialminister, som hade varit gardian där, och det ligger mycket närmare Kökar.

60. Roelvink, *Riddarholmen*, s. 49–52; Gustavsson, brev 2011.

de dessutom väpnaren Johan Mårtensson på Ängsö i Värmdö socken sin gård Lännersta till dem, och de behöll gården fram till 1478. Terminarhuset först på Kökar och sedan på Vätö visar att deras själavård kombinerades med regelbundna tiggaresor (terminer) som bröderna gjorde för att samla till sitt livsuppehälle.⁶¹

Hur långt dessa själavårdsresor sträckte sig vet vi inte exakt, men det finns spår utspridda över hela Åland. Jag har redan nämnt avbildningen av Franciskus stigmatisering i Finströms kyrka. Bildprogrammet i Kumlinge kyrka med betoning på Kristi lidande och bilden av ordensstiftarens stigmatisering visar klara franciskanska drag. Vidare blev som nämnts Kastelholms slottskapell vigd åt ”de fem bröderna”. Invigningen bör ha skett mellan 1481 och 1484, eftersom de då omnämns som kapellets skyddshelgon.⁶²

Det krävdes antagligen samråd mellan de finska konventen och dominikanbröderna i Åbo angående fördelningen av områdena för tiggaresorna. Det är naturligt att anta att franciskanbröderna sinsemellan hade fördelat landet i tre delar, så att bröderna i Kökar reste runt på Åland, de i Raumo använde Åbotrakten (tillsammans med dominikanerna) och åkte längs kusten till norra Finland och de i Viborg hade Finska viken och inlandet norrut. Kalkmålningarnas bildprogram i Hattula och Lojo och eventuellt Esbo och Sjundeå tillskrivs inflytande från det franciskanska tänkandet. Eftersom dessa platser låg relativt nära kusten, är det troligt att bröderna från Kökar eller eventuellt från Stockholm stod bakom målningarnas idévärld. Vidare finns tre träskulpturer bevarade, av Franciskus i Vånå, av Klara av Assisi i Lappfjärd och av Bernardinus av Siena i Tyrvis.⁶³

Under fiskesäsongen kom många fiskare från andra platser, främst Stockholm, till Kökar. Vattnen kring ön var mycket rika på fisk. Fiskarna utövade ett farligt yrke, särskilt då det stormade. Det var därför

61. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 301; Roelvink, *Riddarholmen*, s. 29.

62. Matts Dreijer kombinerar en husgrund i anslutning till Kumlinge kyrkan med en gammal tradition och finner det trovärdigt att franciskanerna på platsen hade ett härbärge av sten för resande mellan Sverige och Finland. Dreijer, *Det åländska folkets historia*, s. 359–360; Sjöstrand, *Kökar*, s. 109; FMU nr 4010; Gallén, *Kökar*, s. 37; Ahlqvist, *De fem bröderna*, s. 60, tolkar uttrycket ”de 5 brödernas Cappell wid slottet” alltför bokstavligt, då hon menar att det inte handlar om slottskapellet utan om ett eget kapell utanför slottet som kanske skulle bli början till ett nytt franciskanskt konvent.

63. Nilsén, *Kalkmåleri*, s. 484–488; Olga Alice Nygrén, *Helgonen i Finlands medeltid* (Helsingfors 1945), s. 162–169.

en trygghet för dem att ha konventet som fast punkt under den tid då de själva var ute på havet. Bröderna kunde också försörja fiskleveranser till konventet i Stockholm där kustodins ledning bodde och de unga bröderna fick sin utbildning. Denna art av själavård var säsongsbetonad, och därför anpassades förmodligen brödernas antal till det rådande behovet. Under vintern befolkades klostret av några få bröder, medan de under sommaren och hösten fick förstärkning från de närliggande konventen i Stockholm och Raumo. Men i källorna står inget om detta.⁶⁴

Ett tredje arbetsområde, vid sidan om predikningar och bikt för den egna befolkningen på öarna och själavården bland tillresta fiskare, var gästfriheten för resande. På Hamnö fanns olika ankringsmöjligheter i hamnarna som bjöd skydd mot stormarna. Förmodligen fanns det också ett gästhem, där resande kunde vila ut och eventuellt få medicinsk vård innan de fortsatte. Per Olof Sjöstrand anser, som jag redan nämnt, att resrutten i det s.k. Danska itinerariet var allmänt vedertagen, så att Kökar låg ytterst lämpligt till som viloplats för resande av alla slag.

Bröderna var vana vid att bedriva gästverksamhet. Ofta var klostren de enda som hade utrymme för större samlingar. I första hand gällde det de egna bröderna. Dessa skulle enligt reglerna samlas varje år till provinskapitel, gärna på en central plats i provinsen. Av de finländska klostren har endast Viborg haft en sådan sammankomst år 1486, under ledning av broder Stefan Laurensso. Klostren kunde också tjäna som en neutral och diskret sammanträdesplats vid fredsförhandlingar eller dylikt. Konventet i Jönköping vid Vätterns södra strand fungerade ibland så på 1300-talet under kung Magnus Eriksson och konventet i Arboga väster om Mälaren på 1400-talet, då de svenska stormännen planerade för Sveriges självständighet gentemot den danske unionskungen.⁶⁵

Just på 1400-talet hade bröderna upprättat två andra kloster speciellt för gästverksamhet på långt avstånd från närmaste stad, det ena

64. Gustavsson, *Nya rön*, s. 121–124; Gustavsson, *Kökars kloster*, s. 75–78; Gallén, *Kökar*, s. 23–27.

65. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 151–158, 518–534. Om sammanträden i Jönköping och Stockholm se Roelvink, *Riddarholmen*, s. 60, 63. Om Arboga se Henrik Roelvink, 'I vilka sammanhang levde franciskanerna i Arboga?' *Hembygdsföreningen Arboga Minne årsbok* 2009, s. 33–35. Om Nyköping se Henrik Roelvink, 'Om franciskanerna i medeltidens Nyköping', *Kyrkohistorisk Årsskrift* 2010, s. 17.

i Krokek mitt i den vilda Kolmården (före 1440), där den s.k. Eriksgatan korsar gränsen mellan Södermanland och Östergötland, och det andra på Torkö (1489) i havet strax söder om Karlskrona i Blekinge. Beträffande gästverksamheten liknade Kökar Krokek, beträffande själavården för fiskare liknade Kökar Torkö. Eftersom det redan tidigare fanns ett slags gästverksamhet på Kökar, kan vi förmoda att erfarenheterna från Kökar bidrog till planeringen av verksamheten på dessa två ställen på det svenska fastlandet. Gästerna på Kökar övernattade förmodligen inte i själva klostret, utan sov antingen på sina båtar eller i någon av de byggnader som förr varit terminarhus eller militäranläggning, alltså Södra huset med sina annex eller Östliga komplexet.⁶⁶

Av inventarierna från konventstiden finns inte mycket kvar. Vid utgrävningarna år 1974 hittade arkeologen Kenneth Gustavsson klostrets sigillstamp, som visade S:ta Anna själv tredje. Dess avvikande form (romboid, inte oval) vållade i början oenighet om dess äkthet, och Jarl Gallén kom att stå emot Gustavsson. Det är ytterst sällsynt att själva stampen återfinns, eftersom den juridiskt sett är så värdefull att den oftast tas med eller förstörs när ett konvent upphävs. Att den tappades måste bero på att något helt oväntat skett, kanske vid flyttningen. Sigillet antyder att S:ta Anna var konventets skyddshelgon. Det skulle bekräftas ifall Galléns förmodan är rätt att den staty av S:ta Anna själv tredje, som nu står i kapellet på Jurmo, ursprungligen tillhörde Kökars konvent. En undersökning av namnet Anna gav vid handen att namnet historiskt var vanligt i hela Sverige, men särskilt vanligt på Kökar.⁶⁷

Ett annat viktigt fynd var en av konventets medeltida kalkar. Dess cuppa satt som knapp på klockstapelns tornspira, dit den förmodligen kom på 1800-talet. Även skaftet, som fanns bevarat, är nu konserverat. Det är ett nordiskt arbete från 1300-talets senare hälft. Under medeltiden ägde klostret sex kalkar, varav tre konfiskerades av Gustav Vasa år 1536. De övriga tre hade förmodligen gömts undan. De fanns kvar fram till 1806, då en av dem gjordes om till oblatask. Senare inköptes en ny

66. Krokek beskrivs av Marie Ohlsén, *Krokeks kloster. Franciskanernas skogskonvent* (Krokek 2011). Om Torkö finns ingen monografi. Rasmussen, *Franziskaner*, s. 106–111.

67. Sigillet hittades relativt djupt och var korroderat, och det dröjde därför innan man visste vad det var. Torsten Edgren, 'Medeltidsarkeologi i Skärgårdshavet', *Historisk Tidskrift för Finland* 62 (1977), s. 404–408; Gustavsson, *Kökars kloster*, s. 78–79; Gustavsson, brev 2011; Gallén, *Kökar*, s. 35; Sjöstrand, *Kökar*, s. 97.

stor kalk i empirestil, den andra gamla kalken såldes troligen och den tredje hamnade som glänsande knopp på klockstapeln.⁶⁸

Av klostrets bibliotek och arkiv finns ingenting kvar, utom ett bokhörn i brons. Vidare upptäcktes i konventets ruiner minst sex stylos eller grifflar av ben, d.v.s. pennor för att skriva med på vaxtavlor. Dessa användes förmodligen på vintern som instrument för att lära vuxna och barn att läsa och skriva. På 1600-talet verkar läskunnigheten hos öborna fortfarande ha varit ovanligt stor.⁶⁹

Vid utgrävningarna fann man på olika ställen ett femtiotal silvermynt från tiden mellan 1370-talet och 1530-talet. Dessa har bl.a. varit till hjälp vid dateringen av byggnaderna. Dessutom upphittades ett antal bordsknivar från medeltidens slut, ett halskrucifix och ett antal ringar, däribland en förlovningsring.⁷⁰

Gråbrödernas ekonomi bestod av två delar: dels fasta inkomster från bl.a. egendomar som de hade fått, dels inkomster som de fick genom sitt arbete och sina tiggaresor. Först och främst ägde de Hamnö där de hade sitt konvent och litet mark på övriga Kökar (en tredjedel av Överboda by och en femtedel av Finnö by). Det är oklart av vem de hade fått marken. Om Hamnö hade varit kronojord, vilket är troligt p.g.a. den eventuella militäranläggningen, måste de ha fått den av kungen eller dennes representant, eventuellt genom förmedling av Peter Ålänning som hade bytt den till sig eller köpt den från Bo Jonsson (Grip) eller kung Albrekt. Härtill kommer några små holmar omkring Kökar. Sedan fick de kanske en gård och andra jordegendomar från Kort Hartvigsson. Slutligen ägde bröderna en liten ögrupp, Hästö, halvvägs mellan Kökar och Sottunga, som förmodligen hade utgjort pant för lånade pengar vilka inte hade kunnat återbetalas.⁷¹

Dessutom hade bröderna fasta inkomster från tullen på all fisk från Mörskär, sydöst om Kökar. Som ovan nämndes fick bröderna förmodligen denna tull från kung Karl Knutsson (Bonde) vid 1400-talets mitt, som därmed säkrade regelbundna inkomster för konventet. Mörskär

68. Aron Andersson, 'En medeltida nattvardskalk från Kökar, Åland'. *Åländsk odling* 41 (1980), s. 40-44; Eero Sepponen, 'Kökar kyrkas nattvardssilver enligt inventarielängderna', *Åländsk odling* 41 (1980), s. 45-48.

69. Gustavsson, *Sancta Annas kloster*, s. 43-44; Gustavsson, *Hamnö*, s. 20.

70. Kenneth Gustavsson, 'Undersökningar vid franciskanerkonventet på Kökar, Åland', *Hikuin* 20, Kirkearkeologi i Norden 1990 (Højbjerg 1993), s. 179-180.

71. Bertell, *Kronans och kyrkans jord*, s. 83-87.

hade en rik fiskfångst både under sommarfisket (som började den 9 juli) och höstfisket (som började den 25 augusti).⁷²

Bröderna fick naturligtvis också inkomster från sina terminer, de årliga resorna till gårdarna och torpen i den åländska arkipelagen. För det mesta handlade det om små gåvor som inte bokfördes. Däremot omnämns de i fyra testamenten. Ovan noterades redan att väpnaren Kort Hartvigsson donerade en kalk och ett pund råg till klostret år 1484. Denne gav då också en gåva till De fem brödernas kapell på Kastelholms slott. Olof Andersson, köpman i Stockholm, testamenterade år 1505 ett pund malt, för att bröderna skulle kunna brygga öl. Väpnaren Magnus Frille donerade år 1508 några jordbruksprodukter till franciskanerna på Kökar. Väpnaren Klemet Hogenskild testamenterade år 1512 tre pund råg. Förutom kalken, som var dyrbar, handlade det i testamentena mest om mat, alltså helt i överensstämmelse med den helige Franciskus ideal.⁷³

Konventets upplösning

Vi vet inte mycket om upplösningen av de finländska klostren. Orsaken till vår bristande kunskap är att den ovannämnda striden om fattigdomen mellan observanter och konventualer ledde till en splittring inom orden år 1517. Medan de danska kustodierna valde att bli observantiska, blev de svenska och norska kvar under konventualerna. Broder Peder Olsen beskrev observanterna i sina skrifter, men han behandlade inte konventualerna.

Den näst siste ministern var Lars Jönsson (1514–före 1525) som efter splittringen formellt endast ledde bröderna i Norge och Sverige. Politiskt stod Norge emellertid under den danske kungen, som Sverige försökte befria sig från, och därför kunde det vara farligt för svensken broder Lars även i Norge. Den siste provinsialministern var en ”doktor Jöns” (före 1525–1527), som vi känner från ett brev från Gustav Vasa. Även han saknade makt. Redan år 1525 skrev kungen ett ”skyddsbrev” till honom, som liknade ett förtäckt hot. Nästa år ställde kungen de tre finska konventen under vigbiskopen Vincent Kampe, och i det ledsagande brevet föreskrev han bröderna – mot alla

72. Bertell, *Kronans och kyrkans jord*, s. 87–89.

73. FMU nr 4010; pappersbrev 11.7.1505, Riksarkivet, Stockholm; FMU nr 5309, 5622; Rasmussen, *Kökar kloster*, s. 11–13; Sjöstrand, *Kökar*, s. 79.

kyrkorättsliga regler – att de skulle lyda biskop Vincent och inte sin provinsial.⁷⁴

Biskop Vincent var ursprungligen en franciskan från Nederländerna som kom till Kalundborg i Danmark 1517 för att stödja konventets övergång till observansen. Kung Kristian II lät honom vigas till biskop i Gardar, Grönland, dit han dock aldrig kom. I stället blev han den danska drottningen Christinas biktfar fram till hennes död 1521. Han blev då oenig med kung Kristian II och flydde till Sverige där han fängslades av Gustav Vasa. År 1523 frigavs han och fick hjälpa till med biskopliga förrättningar (konfirmation, prästvigning och kyrkokonsekration): efter Stockholms blodbad hade endast två av de sju stiftet en biskop i funktion. År 1526 förflyttade kungen honom som vigbiskop till Åbo, där man väntade på att den valde biskopen Erik Svensson skulle bli biskopsvigd. Samtidigt skulle han leda de tre finska franciskanklostren. Han accepterade uppgiften förmodligen för att hjälpa bröderna och utan att kunna hindra kungen som planerade att upphäva orden. Två år senare blev Martin Skytte biskop i Åbo och Vincent Kampe återvände till Danmark, där han fortsatte att vikariera i stiftet utan egen biskop.⁷⁵

Gustav Vasas åtgärder mot klosterväsendet i riket började med silverkonfiskationen 1523–1524, som i och för sig inte var något unikt, men nu motiverades den med den reformatoriska tanken att kyrkans pengar var folkets pengar, som borde användas när folket hotades av (utländska) faror, samt att kungens uppgift var att försvara folket. En andra silverkonfiskation ägde rum efter beslutet på riksdagen i Västerås 1527, som även ledde till en omfattande indragning av kyrkogods. Där beslutades också om inskränkningar av tiggjarbrödernas rörelsefrihet, så att de inte längre kunde resa fritt på sina terminsresor och därmed gick miste om de nödvändiga livsmedlen. Hungersnöden tömde ett flertal konvent. I andra konvent blev bröderna bortdrivna med våld. Kungen fick riksdagens tillåtelse att därefter beslagta klosteregendomarna.⁷⁶

Tiden för inlämnandet av klosterväsendet var ofta en markör för när ett konvent hade övergivits. Därför har franciskanerna på Kökar för-

74. Rasmussen, *Kökar kloster*, s. 14.

75. Rasmussen, *Kökar kloster*, s. 14–15.

76. Martin Bernstson, *Klostren och reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596* (Skellefteå 2003), s. 90–98.

modligen lämnat sitt kloster kring år 1536, eftersom det är då som konventets silver ankommit till den kungliga räntekammaren i Stockholm. Det handlade om tre kalkar med var sin patena, en förgylld knapp, en Agnus Dei eller smycke med Kristusmonogram, samt ett fodral runt en relik. Året därpå förekom Mörskärs tullfiske i kronans åländska rä-kenskaper. Konventets jordegendom dök upp i kronans handlingar från och med 1539. Om bröderna frivilligt lämnade sitt konvent eller blev bortdrivna med våld, om platsen tömdes långsamt eller om alla bröder reste iväg samtidigt är okänt. Ifall sigillstampen har lämnats kvar just då, kan det tyda på att avskedet skedde i stor hast.⁷⁷

Vart konventets medlemmar tog vägen är helt okänt. Detta gäller inte bara för Kökar utan för så gott som alla franciskankonvent i Sverige. Vissa bröder avled säkert under de tio åren mellan 1527 och klostrets upphävande. De bröder som var prästvigda kunde bli församlingspräster och på det sättet arbeta vidare för kyrkan, eftersom det i början inte alls var klart att hela den svenska kyrkoprovinsen skulle gå över till den lutherska konfessionen. De bröder som inte var prästvigda utan hade yrkesmässiga uppgifter i klostret kunde kanske utöva sitt yrke i samhället. Andra återvände till sin familj. Någon kanske hellre flyttade till ett kloster utomlands än lämnade ordenslivet. På samma sätt som vi inte vet hur konventet tog sin början, vet vi inte heller hur det slutade.⁷⁸

77. Sjöstrand, *Kökar*, s. 87.

78. Roelvink, *Riddarholmen*, s. 133.

Forskarnas röst vid digitalisering av kulturarvet

Det digitala materialet är mycket viktigt för forskningsverksamhetens utveckling. Jag tycker absolut att man ska satsa på detta. Digitaliseringen inte bara förbättrar tillgängligheten och påskyndar arbetet och kartläggningen av materialet utan bidrar också till att ”skydda” gammalt material och gamla handlingar.

Så här svarade en forskare på en fråga om hur digitaliseringen och den ökade tillgången på digitalt material har förändrat forskningen. I svaret ingår några centrala betydelser av digitalisering: den påverkar forskningen, ökar det digitala materialets tillgänglighet och skyddar ursprungsmaterial som är i dålig kondition och måste skyddas från slitage.

Liknande och andra intressanta synpunkter samlades in i en enkät våren 2012. Enkäten var riktad till forskare och genomfördes av Svenska litteratursällskapet i Finland arkiv. Avsikten var att undersöka tidigare utförda samt pågående digitaliseringsprojekt i minnesorganisationer (arkiv, museer och bibliotek) ur den humanistiska forskningen och forskarnas perspektiv. En annan enkät skickades till minnesorganisationer för att få svar på hur de ser på digitaliseringen och hur de tar i beaktande forskarnas och användarnas behov och önskemål om digitalt material.

Digitalt material skapar oanade möjligheter

Hur påverkar den nya tillgången till enorma mängder digitalt material den humanistiska forskningen – praktiskt såväl som teoretiskt? Den frågan är mer än berättigad med avseende på den intensiva digitalisering av kulturarvet som minnesorganisationerna har utfört under de senaste åren. Undervisnings- och kulturministeriet har understött digitaliseringen av det nationella kulturarvet med stora summor. Syftet är

att samla det för långtidsförvaring och användning i det s.k. Nationella digitala biblioteket, som kan bli verklighet inom några år. Finland är inte ensamt om att satsa på digitalisering, utan material från flera länder presenteras redan nu på den av EU finansierade portalen Europeana.¹

I takt med att mängden digitalt material ökar får det också större betydelse inom forskningen. Nu är det även möjligt för humanister att använda och analysera stora datamängder. Ett bra och intressant exempel är projektet ”*Digging into Enlightenment: Mapping the Republic of Letters*” som använder 53 000 digitaliserade och OCR-inlästa² 1700-talsbrev för att studera effekterna av hur upplysningen avsatte spår i den tidens föreställningsvärld. Med digital teknik är det möjligt att skapa en mer nyanserad bild av upplysningens sociologiska genomslagskraft.³ Projektet genomförs som ett samarbete mellan forskare från USA och England.

I Finland har Riksarkivet satsat på att digitalisera stora serier av demografiskt material, såsom församlingarnas arkiv och länsräkensskaper med mantalslängder och bl.a. generalguvernörskansliets aktförteckningar, kartor, akterna från överdomstolen för statsförbrytelser som hänför sig till utredningarna efter 1918 års krig för att nämna några exempel ur det mycket digra materialet. Det digitala arkivet består hittills av 12,5 miljoner filer (april 2012) och är öppet online dygnet runt.⁴ Det här skapar helt nya möjligheter att snabbt och effektivt forska i materialet.⁵

Projektet Forskarnas röst och digitalt material

Projektet ”Forskarnas röst och digitalt material” hade fokus på två viktiga frågor: är det digitala materialet användbart och tillgängligt och hur fungerar samarbetet mellan forskare och minnesorganisationer? För SLS arkiv och för minnesorganisationer överlag är det här centrala frågor. Digitaliseringens mål är uttryckligen att det digitala materialet

1. www.kdk.fi/sv och www.europeana.eu.

2. OCR, eller optisk teckenigenkänning, är en teknik som kan göra digitala dokument till textfiler som möjliggör bl.a. fulltextsökning.

3. ’Digitala gruvdrift i skannade arkiv kan ge guldfynd’, *Svenska Dagbladet* 19.4.2012; <http://enlightenment.humanitiesnetwork.org/>.

4. <http://digi.narc.fi>.

5. Se även projektet ”*Tutkimuksen tietoaaineistot 2011–2013*” tillsatt av Undervisnings- och kulturministeriet för att effektivera användningen av forskningens datamaterial och att förstärka forskningens datainfrastruktur. <http://raketti.csc.fi/e-infra/tietoaaineistot>.

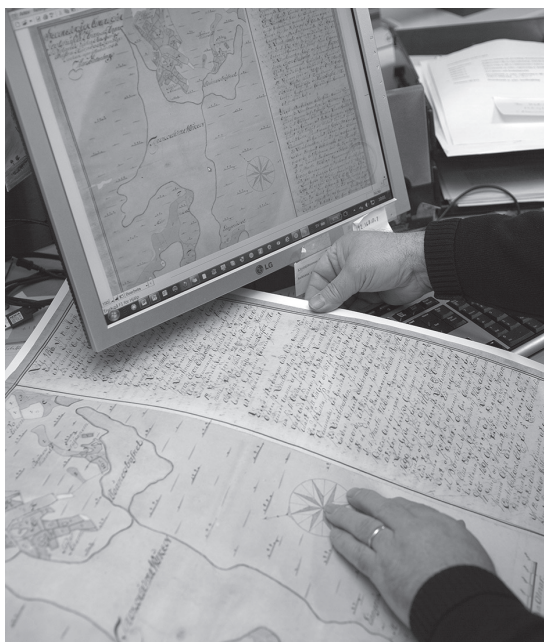

Bild: Janne Rentola.

ska användas för forskning och att det kan utnyttjas av många olika användargrupper. Därför måste forskarnas åsikter om digitalisering tas på allvar då digitalisering planeras: finns det en stor efterfrågan på materialet, är det av betydande värde för forskningen, hur mycket utnyttjas det och är det intressant för någon speciell forskargrupp?

Projektets syfte var att utreda det hittills digitaliserade materialets betydelse för forskarna och utvärdera förhållandet mellan såväl digitaliseringsprocesserna, minnesorganisationerna som forskarsamfundet. Projektets infallsvinkel var den humanistiska forskningen och framför allt arkivens stora satsningar på digitalisering. Resultatet ska hjälpa minnesorganisationerna att bättre förstå forskningens behov av digitalt material och bättre kunna ta i beaktande forskarnas önskemål vid uppgörandet av digitaliseringsplaner. Genom rapporten ska forskarna också bättre förstå de urvalskriterier som ligger till grund för minnesorganisationernas val av digitalisering.

På forskarenkäten svarade 121 personer. De akademiska forskarna utgjorde 65 procent och fritidsforskare och en del andra grupper tillsammans 35 procent. Släktforskarna var väl företrädade. Enkäten för

minnesorganisationer gav 54 svar. Det var allt från små hembygdsarkiv, museer, kommuner till stora och centrala institutioner, såsom Riksarkivet med landsarkiv, Museiverket och Nationalbiblioteket. Spridningen var tillräckligt bred och antalet svar så stort att resultatet kan anses ge en tillräckligt bra bild av omfattningen av minnesorganisationernas digitalisering och hur forskarna förhåller sig till digitaliseringen. Det är första gången en så här grundlig undersökning i denna fråga har gjorts i Finland bland minnesorganisationer och forskarsamfund.

Forskarna vill delta i digitaliseringsbeslut

Rapporten visar att forskarna i princip är nöjda med det som digitaliserats men de vill också vara med och säga vad som ska digitaliseras och överlag bättre kunna delta i digitaliseringsprocesserna. De upplever att deras åsikter inte tas tillräckligt i beaktande och att responsmöjligheterna är bristfälliga. Minnesorganisationerna bestämmer för det mesta själva vad som digitaliseras, ofta sådant som de själva anser att intresserar forskarna och sådant som går enkelt och snabbt att digitalisera och inte kräver alltför mycket resurser och kostnader.

Kundservicen, användargränssnitten och bristfälliga metadata får mycket kritik. Forskarna anser att gränssnitten är komplicerade och att informationen ibland är splittrad i flera olika system. Det kan finnas flera olika söksystem för olika typer av material utan möjlighet till samsökning. Användningen av digitalt material kräver berikade och relevanta metadata, det måste finnas tillräckligt med information om de enskilda objekten för att man ska kunna göra omfattande sökningar. En forskare ska t.ex. i princip i detalj inte behöva känna till ett arkivs struktur för att hitta fram till källorna, utan han eller hon ska med hjälp av rationella och begripliga söksystem ledas fram till den information forskaren söker och behöver. Uppbyggnaden av effektiva gränssnitt mellan användarna och det digitala materialet är grundläggande. En av rapportens centrala budskap är också att minnesorganisationerna inte enbart är förvarare av kulturarvsmaterial, utan att de måste få fram materialet till användarna, öppna sig bättre än hittills. Här några kritiska forskarkommentarer:

Varierande erfarenheter. De flesta nätarkiv har kundgränssnitt som skapats särskilt för dem, vilket gör att de är svårare att tillägna sig. Sökegenskaperna varierar och är tyvärr tämligen ofta kaotiska. Användbarheten har tillsvidare haft en alltför låg prioritet i det här sammanhanget.

Erfarenheterna är goda även om söksystemen ibland känns komplicerade och som om de var gjorda på 1990-talet. Ändå är jag överraskad över att det finns så många av dem. Finns informationen om nättjänster samlad någonstans? Om inte, borde man skapa en sådan plats.

Förändrade villkor för forskningen

Vi vet att digitaliseringen redan nu har påverkat forskningen. Nya söksystem gör det möjligt att gå igenom mycket stora materialmängder, vilket påskyndar forskningsprocessen, effektiviserar arbetssättet och ger bättre resultat. Digitaliseringen skapar helt nya forskningsområden och fördjupar tidigare forskning med nytt material. Men valet av vad som digitaliseras och vad som erbjuds forskarna styr också forskningens inriktning. Det här problematiseras på många sätt i användarnas svar.

Sökbarheten kommer att ha avgörande betydelse. Likaså kommer urvalet – vilka material som digitaliseras – att styra forskningen.

Problem med att förstå enligt vilka kriterier materialet är digitaliserat, hur täckande arbetet är, enligt vilka kriterier det är gjort osv. Det är underbart att saker är lättillgängliga, men samtidigt är det källkritiskt besvärligt att använda dem.

I rapporten blir det tydligt att det digitala materialet har förändrat forskningen avsevärt och påverkat forskarnas förhållande till källmaterialet. Denna utveckling ser ut att ytterligare förstärkas under de kommande åren. I kommentarerna upprepades vissa viktiga förändringar:

- Digitala samlingar tillåter forskaren att ställa annorlunda frågor än tidigare och att anamma en innovativ synvinkel på sitt ämne.
- Digitala samlingar gör att man kan gå igenom större materialhelheter än tidigare och lättare hitta det material som är av vikt för ens forskning.
- Tack vare digitala samlingar kan man kombinera olika sorters material på ett nytt sätt.
- Digitala samlingar bidrar till att arbetet löper snabbare, lättare och effektivare.
- Nya sökmetoder som t.ex. OCR-digitalisering, som möjliggör ordsökning i heltext, förändrar analysen av materialet.
- Internet-användningen har möjliggjort forskning som är oberoende av tid, rum och statsgränser.

- Genom att man använder digitaliserat material skyddas originalmaterialet.

Användarna av digitalt material påpekar samtidigt att forskningens grundläggande problemställningar och de grundkriterier som ställs för ett gott arbete fortfarande är desamma som tidigare. Dessutom tillkommer nya svårigheter:

- Den digitala omgivningen minskar inte behovet av källkritik, tvärtom: om digitaliseringen inte har utförts tillräckligt transparent eller högklassigt kan det vara svårt att få information om hur täckande digitaliseringen är.
- Det digitala materialet avlägsnar inte behovet av att gräva i traditionella arkiv eftersom allt inte digitaliseras och eftersom digitalt material inte alltid är lika lätt att skapa sig en helhetsuppfattning om.
- Sökmotorernas egenskaper kan påverka sökresultaten och följaktligen styra forskningen.
- Materialets vidlyftighet gör det svårt att avgränsa forskningen.
- Odigitaliserat material kan av misstag hamna i skuggan och förbli oupptäckt.
- Den digitala omgivningen kräver att materialet förses med nya slags register och indexeringar för att det ska vara lättare att hitta och kontextualisera material.
- De digitala versionerna kommer aldrig att ersätta de ursprungliga originalen även om de skulle vara goda och användbara kopior av dem.
- Det kan vara svårare att etablera en kontakt till ursprungsmaterialet (om man t.ex. samlar in ett tidningsmaterial uteslutande med hjälp av ordsökning missar man kanske helt tidningsskriveriernas allmänna lagbundenheter, trender och andra samtidsfenomen som hör ihop med forskningsobjektet).

Nödvändigt samarbete

En attitydförändring är viktig om man vill utveckla samarbetet mellan minnesorganisationer och användare av digitalt material. Minnesorganisationerna måste inta ett nytt förhållningssätt till användarna, till såväl akademiska forskare som fritidsforskare. Användarna vill utveckla systemen till det bättre och är beredda att använda egen tid till

det. Minnesorganisationerna kan inte förhålla sig misstänksamt eller förbigå användarnas frivilliga insatser för att tillföra berikat metadata i det digitala materialet.⁶

Responsmekanismerna måste börja fungera. Användarna måste få en kanal för att berätta om problem och brister som de lagt märke till. De måste ges möjlighet att hjälpa till att utveckla användbarheten, och minnesorganisationerna borde förstå att användarna vill stå till tjänst. Med en ny synvinkel kan man börja fundera på nya tillvägagångssätt och strukturer som kunde fungera som kanaler för användarnas kunskaper och färdigheter till gemensam nytta.

Användarna vill att material digitaliseras på ett systematiskt och täckande sätt. Man framförde särskilda önskemål gällande stora, betydelsefulla materialhelheter som dagstidningsmaterial, domböcker, jordeböcker och mantalslängder. Användarna ser inte bara till sitt eget material utan tänker också på andras fördel. Akademiska forskare är beredda att samarbeta med minnesorganisationerna bara det är möjligt att kombinera forsknings- och digitaliseringsprojekt utan att det äventyrar finansieringen.

Tillgängligheten är det viktigaste kriteriet för digitalisering av material. Användarna önskar sig bättre (mer användbara) kundgränssnitt och gemensamma spelregler, så att dessa två förbättringar tillsammans garanterar tillgängligheten. Frågor om lagstadgad sekretess och avgifter för nyttjanderätt måste lösas så att oenhetliga förfaranden kan samlas till en enhetlig praxis. Då skulle sådant material som redan har digitaliserats också bli tillgängligt för användarna i högre grad än vad som nu är fallet.

Minnesorganisationerna måste ändra sig i fråga om tänkesätt. Samarbetet med användarna är en fördel, inte en belastning. Minnesorganisationerna känner sitt material utan och innan, men i fråga om användningen är det användarna som är de bästa experterna. Att ta tillvara båda parternas kunskaper och färdigheter kräver samarbete och åter samarbete.

6. T.ex. Finlands släkthistoriska förenings digitala arkiv är uppbyggt helt med frivilliga krafter och innehåller skannade kommunionböcker för hela Finland med ett väl-fungerande användargränssnitt och söksystem. Det används ofta av akademiska forskare samt släkt- och historieintresserade personer. http://www.sukuhistoria.fi/sshy/index_sve.htm.

Forskarnas ansvar

Hur har forskarna tagit emot digitaliseringen och hur väl känner de till användningen av digitalt material? Med digitalisering avses i allmänhet att genom skanning eller med motsvarande tekniker överföra analogt material till digitalt format. Men digitalisering är mer än så. Det handlar om en helhetsprocess vars syfte är att göra material tillgängligt och användbart i digitalt format vilket inkluderar databaser, söksystem och gränssnitt m.m. Genom digitalisering skapar man mervärde genom att möjliggöra breda sökningar och jämförelser mellan olika materialtyper, vilket tidigare var helt otänkbart. Material som uppkommer enbart i digitalt format (s.k. ”digital born”) såsom elektroniska handlingar, ljud, rörliga bilder, fotografier m.m. kräver mycket utvecklade system för t.ex. långtidsförvaring. Ett annat svårlost problem är hur man ska hänvisa till digitalt material och kunna lita på att källhänvisningarna förblir intakta även i framtiden. Tillsvidare finns det inga internationella standarder för detta men det pågår ett mycket intensivt utvecklingsarbete bl.a. inom europeiska forskningsorganisationer.⁷

Vad är forskarnas ansvar? Ska dataspecialister, informationsexperten, systemplanerare och andra motsvarande yrkesgrupper få styra utvecklingen? Ska minnesorganisationerna ensamma få bestämma över vad som väljs ut för digitalisering och vad för slags material som tillåts komma ut via nätet? Vi står inför stora frågor och man talar allmänt om den digitala vändningen eller *The Digital Turn*. Övergripande handlar det om vilka utmaningar övergången från analogt till digitalt innebär och vilka möjligheter men även risker vändningen skapar. Det kan gälla allt från ett vetenskapligt paradigmskifte och produktion av ny kunskap till ny datateknik, nya metoder och ett ökat informationsflöde inom olika digitala medier. Inom historieforskningen talar man redan om *The History Turn* för att beskriva vad användningen av digitalt material innebär för forskningen.

7. I Europa verkar Alliance for Permanent Access to Scientific Data, kort APA, (www.alliancepermanentaccess.org) bestående av flera stora europeiska forskningsorganisationer såsom CERN, ESA, British Library och från Finland CSC – IT Center for Science Ltd. Riksarkivarie Jussi Nuorteva deltar i APA:s organisationsråd som ordförande och arbetar aktivt för att göra det digitalbaserade materialet säkert att användas inom forskningen även i Finland.

Forskare inom humanistiska ämnen borde mer aktivt ta del i diskussionen om hur man ska säkerställa det elektroniska materialets fortbestånd och problematisera digitaliseringens möjligheter och hot ur ett forskningsperspektiv. Det är forskarna som ska säga vad för slags material som borde väljas ut för digitalisering och hurudana söksystem de behöver. Forskarna är experter på sitt eget material. En lika viktig och central fråga är hur man ska garantera det digitala materialets fortbestånd och hur man kan göra säkra källhänvisningar till de digitala källorna. I dag produceras och lagras en stor del av informationen, som utgör framtidens källor till forskningen, enbart i elektronisk form. Vi får inte bli historielösa i framtiden.

* * *

Projektet ”Forskarnas röst och digitalt material” sammanställdes av fil.mag. Outi Hupaniittu. Det var ett samarbete med läroämnet historia vid Åbo universitet. Rapporten kompletteras med tre forskares synpunkter på digitalisering och användning av digitalt material inom tre olika forskningsområden. Docent Tuomas Heikkilä beskriver användningen av digitaliserat medeltidsmaterial, professor Vesa Kurkela behandlar de digitala medierna och musikvetenskaplig forskning och forskare Kaisa Kyläkoski belyser ur ett släktforskarperspektiv hur det är att använda digitalt kulturarvsmaterial. Rapporten finns tryckt både på svenska och finska och finns som elektronisk utgåva på Svenska litteratursällskapets webbplats.⁸

8. Outi Hupaniittu, *Forskarnas röst och digitalt material. En utredning över behovet av och tillgången till minnesorganisationernas digitala material*, Svenska litteratursällskapet i Finland (utg.) (Helsingfors 2012). I projektets styrgrupp ingick arkivchef Mikael Korhonen (SLS), amanuens Anne Ala-Pöllänen (Helsingfors universitet), chefen för arkivtekniska enheten István Kecskeméti (Riksarkivet), forskningschef Christer Kuvaja (SLS), projektchef Tapio Onnila (Agricola – Suomen historiaverkko) och professor Kari Teräs (Åbo universitet); www.sls.fi/forskarnasrost.

Välskriften stadsbiografi om Söderköpings glansperiod

Dick Harrison, *En medeltida storstad. Historien om Söderköping*, 253 s., Norstedts, Stockholm 2012.

SÖDERKÖPINGS MEDELTID ÄR temat för den flitige historikern Dick Harrisons senast utkomna monografi. Stadens äldre historia har visserligen redan behandlats utförligt i det verk som publicerades av stadshistorikern Sven Ljung år 1949, men i Söderköping såsom på många andra orter har de senaste decenniernas arkeologiska fynd erbjudit oersättliga kompletteringar till det knapphändiga och fragmentariska skriftliga källmaterialet. Följaktligen finns det skäl att delvis skriva om det som Ljung presenterat tidigare.

Nutida lokalthistoriska verk kan inte – eller åtminstone borde inte – avfattas utan arkeologiska insatser, och tolkningen av arkeologiska fynd spelar en viktig roll för skildringen i Harrisons stadshistoria. Åtskilliga fynd får också fungera som illustrationer till texten. Uppdagandet av ny kunskap har främjats av att jordmänen i Söderköping i allmänhet är syrefattig och också föremål tillverkade av organiska råvaror konserveras väl – i Söderköping har man t.o.m. påträffat ett ovanligt välbevarat exempel på medeltida klädesplagg.

Såsom bokens rubrik avslöjar, vill Harrison framhäva Söderköpings ställning som en av det svenska rikets mest betydande städer under medeltiden. Sakläget glöms ofta i historieböckerna och det är i stället städer som Stockholm, Uppsala, Västerås, Arboga, Kalmar, Visby och Åbo som får dominera scenen. Men under medeltiden, åtminstone under 1200–1400-talen, var också Söderköping en blomstrande knutpunkt för den internationella handeln och en viktig bricka i det maktpolitiska spelet. I dag är Söderköping snarast en mellanstor stad, och orsakerna till detta förklaras mot slutet av verket: reformationen, de nordiska krigen och i synnerhet landhöjningen som kapade av Söderköpings direkta förbindelser med Östersjöfarten slog hårt mot invånarna och den lokala ekonomin.

Inom den urbana hierarkin på den östgötska regionen blev Söderköping sålunda överskuggat av Norrköping och Linköping.

Trots namnet avgränsar sig bokens innehåll inte bara till den medeltida perioden, utan Harrison börjar med en detaljerad beskrivning av regionens förhistoria: läsaren erbjuds en sammanfattning av vad forskningen vet om förhållandena i Östergötland före Söderköpings tillkomst och hur de tidiga händelseförloppen såsom byggandet av fornborgar eller utkämpandet av de blodiga maktstriderna sannolikt har kopplats till den statsformationsprocess som ledde till att det svenska riket föddes. Detta "förspel" motsvarar ungefär en femtedel av verkets omfattning, men det innehåller ingalunda ovidkommande information trots att det inte alltid är lätt att urskilja kontinuitet eller avbrott mellan olika samhällsliga faser. Huvudpoängen är att visa att Söderköping kom till – först som by och sedan som stad – på ett område som var centralt såväl för de lokala eliterna som för den uppstående kungamakten. Dock kan det ifrågasättas om det är absolut nödvändigt att göra så många och så långa utvecklingar i korsstågens eller maktstridernas historia, men Harrison har uppenbarligen velat knyta denna stadshistoria till de teman som han behärskar väl sedan gammalt.

När det på sidan 68 är dags att inleda beskrivningen av det medeltida "Sudhercopia", tar Harrison på ett sedvanligt sätt itu med de urbana kännetecknen, alltså de begrepp med vilka Söderköping och dess invånare talades om och de institutioner som existerade i den nyblivna staden. Men de skriftliga beläggen är både få och fåordiga, i synnerhet rörande stadsborna och deras leverne, så mycket snabbt får de arkeologiska fynden företräde och Harrison övergår till en diskussion kring Söderköpings stadsplan. En grundligare analys av stadsplanens konturer och detaljer har visat att Söderköpings mest expansiva period sammanföll med grundläggningstiden före 1200-talets mitt: stadens område växte inte i takt med folkökningen, utan de senare generationerna fick nöja sig med trångare boendeförhållanden. Under den tidigmoderna tiden var stadens areal i själva verket mindre än under medeltiden. Efter behandlingen av gatunätet leds läsaren raskt till det medeltida Söderköpings soptipp och avloppsrännor. Skildringen fokuseras på vardagshistorien och också en sådan fråga som varför det har utgrävt rester från bara tre latriner i en så relativt stor stad får en rimlig förklaring.

Men snart, efter ett tjugotal sidor, lyfts blicken igen mot de härskande klasserna, krigen och maktanspråken. Den kungliga glansen och blodutgjutelsen är visserligen en väsentlig del av Söderköpings tillkomsthistoria. Harrison tar bestämt avstånd från hypotesen om tyska köpmän som stadens grundare – det fanns visserligen många tyskar eller tyskättade bland stadens borgerskap under den senare medeltiden, men i stället för

att betrakta dem som primusmotorer bakom stadens tillkomst lyfter han upp kung Sverker Karlsson som den som ”lät upphöja den lilla handelsplatsen vid Storåns och Lillåns sammanflöde till stad” (s. 95). Då staden hade blivit grundad av kungliga, kunde de i fortsättningen ha bestämmanderätt över stadens utseende, åtminstone rörande dess huvuddrag, och uppbära tomtören, alltså grundhyra från borgarna, och t.o.m. testamentera hela staden till sina släktingar, något som också förekom under Söderköpings historia.

Ett tjugotal sidor senare riktas blicken igen nedåt, mot de arkeologiska utgrävningarna och det som de har gett vid handen rörande vardagslivet i staden. Också det därpå följande kapitlet som behandlar religiösa inrättningar och barmhärtighetsinrättningar fokuserar på levnadsförhållandena i staden. Efter detta ligger huvudvikten vid Birger jarl och de i stort sett samtida maktpolitiska händelserna. Det framkommer alltså på ett mycket tydligt sätt att verket faktiskt har två plan: det lokala och det riksomfattande, det låga och det höga. Ibland tycks skildringen ligga långt från Söderköping, men till slut knyts alltid trådarna ihop.

Denna balansgång fortsätter fram till slutet av verket, även om det lokala får mer och mer utrymme – det finns ju mer skriftliga utsagor att hämta stoff från beträffande den senare medeltiden. Söderköping är ju i särklass bland de svenska städerna – med undantag av Visby och Lödöse – i det avseendet att dess tidiga stadslag från 1200-talet har blivit bevarad, visserligen bara delvis och i form av en 1600-talsavskrift. Men också den fragmentariska avskriften duger för att visa hur stadslivet var ordnat – tack vare likheterna med Östgöotalagen är det rentav möjligt att förmoda att Söderköpingsrätten, som lagen brukar kallas, var avsedd att bara komplettera landskapslagen. Några intressanta drag hos Söderköpingsrätten betonar den lokala egenarten och identiteten: hantverkare och köpmän kallades varken borgare eller byamän utan hade beteckningen *bure*, och motpolen till begreppet tysk var inte svensk utan *götskär*, alltså göte.

Harrissons stadshistoria – eller stadsbiografi, vilken term verkar ha blivit allmännare på sistone – erbjuder läsaren ett välskrivet och livsnära besök på den sedan länge försvunna medeltida urbana scenen. En specifik del av läsekretsen, nämligen de övriga forskarna, skulle dock säkerligen ha uppskattat om verket också hade försetts med noter, åtminstone sparsamt, men Harrison har i sin källförteckning försökt tydliggöra vad de åberopade källorna har att förtälja om Söderköpings skeden. Angående forskningslitteraturen litar han på att den som söker mer information kan använda titlarna på verken som vägskyltar.

En ärkebiskop i apokalypsens tidevarv

Erik Petersson & Annika Sandén, *Mot undergången. Ärkebiskop Angermannus i apokalypsens tid*, 298 s., Norstedts, Falun 2012.

ARKEBISKOP ABRAHAM ANDRAE ANGERMANNUS livsöde är förvisso både speciellt och tidstypiskt i det sena 1500-talets Sverige. Han har tidigare rönt en viss uppmärksamhet bland historiker, bl.a. i form av en biografisk studie författad av Ragnar Ohlsson (1946)¹, och han förekommer sporadiskt i översiktsverk om Sveriges historia. Han nämns några gånger av Carlsson & Rosén (1962) och av Bo Eriksson i det nya översiktsverket *Sveriges historia* (1350–1600, utg. 2010) i framställningarna rörande kyrkopolitiken i riket i slutet av 1500-talet.² Han finns naturligtvis även i *Svenskt biografiskt lexikon* (1918) i form av en biografi författad av Emil Hildebrand.³ J. Nordlander har i *Historisk tidskrift* (1922) utrett ärkebiskopens släkt.⁴ Otto Holmström har i början av förra seklet publicerat källmaterial angående ärkebiskopens räfst år 1596.⁵ Den förhandenvarande boken av Erik Petersson och Annika Sandén är en heltäckande framställning av ärkebiskopens liv och av hans kyrkopolitiska verksamhet från mitten av 1500-talet till hans frånfalle 1608.

Boken har sålunda två författare. Erik Petersson är en ung doktorand i historia vid Linköpings universitet och hans avhandling berör Vadstena krigsmanshus under tidigmodern tid. Han har redan tidigare etablerat sig som historisk författare, och bl.a. gett ut boken *Den skoningslöse* om kung Karl IX (2008), en biografi över Per Brahe d.y. (2009) och *Maktspelerskan. Drottning Kristinas revolt* (2011) om drottning Kristina. Annika Sandén är fil.dr i historia vid Stockholms universitet, och redan en erfaren historiker. Hennes prisbelönta avhandling från år 2005 om *Stadsgemenskapens*

-
1. Ragnar Ohlsson, *Abraham Angermannus: En biografisk studie* (Lund 1946).
 2. Sten Carlsson & Jerker Rosén, *Sveriges historia I. Tiden före 1718* (Stockholm 1962), s. 475, 477, 482, 485; Bo Eriksson, *Vasatiden. Sveriges historia 1350–1600* (Stockholm 2010), s. 333, 424, 463, 547.
 3. Emil Hildebrand, 'Abraham Angermannus'. *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1918).
 4. J. Nordlander, 'Ärkebiskop Abraham Angermanni släkt', *Historisk tidskrift* 1922.
 5. Otto Holmström, *Ärkebiskop Abrahams räfst efter originalakterna* (Uppsala 1901).

resurser och villkor behandlar samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620. Hon har senare medverkat i flera publikationer, bl.a. i *Döden som straff – glömda gravar på galgbacken* (2008).

Boken är samskriven, så tillvida att bägge författarna svarar för hela texten. Dispositionen är kronologisk och förutom själva texten ingår även en bilaga med Angermannus liv i årtal, en förteckning över de centrala aktörerna i boken, noter, källor, litteratur, bildkällor och ett användbart personregister. Boken är sålunda vetenskaplig, den är försedd med adekvata nothänvisningar, har en uttömmande käll- och litteraturförteckning och baserar sig på grundliga källstudier. Stilen är ledig och trots den vetenskapliga akribin är den stundtals t.o.m. underhållande för läsaren.

Såsom författarna redan i förordet framhåller, är spåren av ärkebiskop Angermannus i arkiven ”påfallande magra”: inga originaldokument, några försvarsskrifter, inga porträtt⁶ och bara senare avskrifter av ärkebiskopens berömda råfst år 1596 samt av originaldomen mot honom vintern 1599. Men de bägge författarna, Erik Petersson och Annika Sandén, har inte låtit sig skrämmas av detta faktum, utan de har plöjt igenom en ansevärd mängd arkivkällor och litteratur i akt och mening att kasta nytt ljus över ett intressant människoöde i 1500-talets Sverige. Det kan också först som sist konstateras att de lyckats i detta sitt uppsåt. Läsaren får en fyllig och ställvis ny bild av ärkebiskopen och av de politiska och kyrkliga aktörerna i kampen om den ”rätta” läran.

Abraham Angermannus var ursprungligen en bondson från Ångermanland (därav namnet), som i likhet med många andra 1500-talsynglingar, t.ex. Jöran Persson, tack vare utbildning utomlands kunde göra en klassresa och stiga till högre ämbeten. För att lyckas med detta krävdes gynnare, mentorer, och den unge Abraham fann dylika i t.ex. sin hyresvärd i Stockholm, kaplanen Ericus Petri och i sin skolrektor i Gävle, Laurentius Olavi Gestricius, som studerat i Rostock. Med deras hjälp och stöd fick Angermannus den bästa utbildning som stod att få i 1500-talets Sverige. Han studerade till magister i Rostock och Greifswald på 1560-talet. I Rostock verkade David Chytraeus som professor i teologi, en svuren motståndare till katolicismen, och föreståndare för kollegiet Rote Löwe. Genom protestanten Chytraeus tog Angermannus starka intryck av den tyska lutherska ortodoxin, vilka skulle forma hans syn på papismen för den återstående delen av livet.

Angermannus inledde sin bana som ”skolmästare” i Stockholm på 1570-talet, men blev p.g.a. sitt motstånd mot Johan III:s liturgiska reformer av kungen förflyttad till Öregrund, där han verkade som predikant. Efter-

6. Med förbehåll för bilden på eftersättsbladet i boken, där Sigismund avlägger sin kungaförsäkran i Uppsala år 1594 och där ärkebiskopen mähända finns avbildad.

som Angermannus fortsatte sina mot ”papismen” kritiska predikningar även här, förvisades han till det avlägsna Saltvik på Åland. Då inte heller detta stävjade den oförskräckte motståndaren till den påvliga surdegen, tvingades Angermannus fly undan konungens hämnd, först till hertig Karl i Södermanland och sedan utomlands, till hertigens syster hertiginnan Elisabet av Mecklenburg i Tyskland, där han vistades i ett drygt årtionde. Här gav han ut flera teologiska skrifter där han försvarade den rena evangeliska läran, vilket även i hemlandet ökade hans teologiska anseende.

Trots att Angermannus tvingades i exil för en period på elva år under Johan III:s regering, blev han vald till ärkebiskop på Uppsala möte 1593, en post som han beklädde till år 1599, då hertig Karl lät avsätta honom på en herredag i Jönköping. Angermannus var en svuren motståndare till Johan III:s kyrkliga reformer och en nitisk protestant och anhängare av den svenska evangelisk-lutherska bekännelsekyrkan baserad på Augsburgska bekännelsen. Hans räfst i samband med en inspektionsresa i Götaland 1596 var ett utslag av detta. Inspektionen ledde till rannsaking av ”icke renläriga”, vilka straffades med bl.a. offentlig spöslitning och böter. Inspektionen blev så nitisk, att hertig Karl slutligen tvingades ingripa och avbryta densamma med motiveringen att ärkebiskopen hade gått alltför hårt fram i sin iver att utrota kvarlevande katolska seder och bruk.

En stor del av boken (s. 156–222) behandlar 1596 års räfst, som blev speciellt hård i Linköpings stift. Visitationsresan började i Skara i februari 1596 och avslutades i Norrköping i juni samma år. Visitationsprotokollet från Linköpings stift finns bevarade och visar att ärkebiskopen under den sex veckor långa visitationen höll sammanlagt 14 möten med sockenrepresentanterna. Angermannus ledsagades av biskop Benedictus samt sina profosser. Författarna har med hjälp av protokollen kunnat teckna en realistisk och tidstypisk bild av hur dylika visitationer gick till och hur hårt och skoningslöst ärkebiskopen gick fram mot församlingsbor som gjort sig skyldiga till hor, försummelse av nattvard och kyrkogång, signeri, d.v.s. magi och vidskepelse, samt osämja mot släktingar och grannar. Dessa brott bestraffades oftast med kroppsstraff och framställningen är inte precis någon uppbyggande läsning. Men otvivelaktigt ledde Angermannus räfst också till en förbättrad kyrkotukt i det att mången man som gjort sig skyldig till lönskaläge och kanske gjort kvinnan gravid, tvingades gifta sig med den utsatta kvinnan. Likaså fick många förskjutna kvinnor som blivit föremål för otrohet rättvisa, och ibland t.o.m. sina makar tillbaka, ifall de så önskade. Men priset för denna ökade sedlighet var ofta mycket högt.

Abraham Angermannus öde var något av en paradox. Då han år 1593 valdes till ärkebiskop var det som vän och lierad till hertig Karl och som Sigismunds fiende. När han knappt sex år senare avsattes från sitt ämbete var det som fiende till hertigen, anklagad för att ha gått emot riksdagens

beslut i Söderköping år 1595 om att Guds ord skulle rent predikas i riket och för illojalitet emot hertigen, d.v.s. implicit för att ha sympatiserat med kungen, den katolske Sigismund. Ärkebiskopen hade visserligen haft en omfattande brevväxling med Sigismund, men det tror författarna, förmodligen med rätta, att hertig Karl inte kände till vid denna tidpunkt. Angermannus hade fängslats av hertigen i slutet av år 1598 och miste sina gods och sin egendom kort därefter. Huruvida domen över den avsatte ärkebiskopen var laglig kan, såsom författarna framhåller, ifrågasättas, i och med att man inte kan tala om ett riksdagsbeslut eftersom alla kungavänliga adelsmän tvingats i landsflykt. Angermannus hölls fängslad av hertigen på Stegeborg ända till hösten 1601, utan stöd i något domstolsbeslut. Därefter följde en period då Angermannus ibland var fängslad, ibland fri. De sista åren av sitt liv satt han fången på Gripsholm, där han också avled, troligen i januari 1608, vidpass sextioåtta år gammal. Karl IX:s hämndbegär fortlevde efter Angermannus död, i det kungen lät begrava liket i en liten sockenkyrka nära Gripsholms slott, trots att såväl den förre ärkebiskopens familj som prästerskapet i Uppsala hade bett att få begrava Angermannus i Uppsala domkyrka.

Små fel i texten får man i allmänhet ha överseende med, och i detta fall är de mycket sällsynta, vilket tyder på att korrekturläsningen har skett omsorgsfullt. Men det bör i alla fall påpekas att min gamla universitetslärare i kyrkohistoria, den för länge sedan avlidne professor Pirinen, i förnamn hette Kauko och ingenting annat. Namnet förekommer flera gånger felstavat.

Eftervärldens ensidiga bild av ärkebiskop Abraham Andrae Angermannus har sålunda, som författarna Erik Petersson och Annika Sandén så riktigt framhåller, i högsta grad präglats av räfsten 1596 och av hertig Karls propaganda: ”Det sägs att historien skrivs av vinnaren. Sällan har det varit mer aktuellt än i fallet med ärkebiskop Abraham Angermannus.” (s. 261). De bägge författarna skall ha en eloge för att de sökt ställa denna bild tillrätta och ge oss en mera nyanserad bild av en ärkebiskop i det sena 1500-talets kyrkopolitiska omvälvningar. Även i övrigt kan denna välskrivna bok rekommenderas för historiestuderande och andra historieintresserade då den ger en fyllig och intressant tidsbild av en turbulent och omvälvande period, det sena 1500-talet med dess maktkamp i Sverige.

Lars-Folke Landgrén

Ett idéhistoriskt perspektiv på Ellen Key

Ronny Ambjörnsson, *Ellen Key. En europeisk intellektuell*, 592 s., ill, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 2012.

NÄR ELLEN KEY avled i april 1926 ägnade *Dagens Nyheter* hela förstasidan åt dödsfallet. Rubriken löd: "Ellen Key död", och den åtföljdes av ett stort porträtt. Precis som Ronny Ambjörnsson konstaterar i förordet till sin bok om Ellen Key ger tidningssidan närmast intryck av "påbjuden landssorg". I början av 1900-talet var Ellen Key mycket känd, såväl i Sverige som utomlands. Till berömmelsen bidrog inte minst hennes bok *Barnets århundrade*, som utkom i ett flertal upplagor på olika språk. I dag är Ellen Key betydligt mer okänd, inte minst om man jämför med andra svenska författare som August Strindberg och Selma Lagerlöf. Ronny Ambjörnsson, som skrivit en omfattande idéhistorisk biografi över Key, konstaterar i sitt förord att orsaken främst är skillnaden i genre: Ellen Key skrev inte skönlitteratur utan polemiska skrifter, präglade av den samhällsdebatt som pågick under den aktuella perioden: "Och stridsskrifter liksom polemiker har för det mesta kort livslängd, för flertalet gäller vanligen ett bäst före-datum, efter vilket det polemiska uppdraget har förlorat sin aktualitet." (s. 9). En annan orsak är att Keys retorik i dag kan uppfattas som föråldrad.

Ronny Ambjörnssons ambition är att låta Ellen Key komma till tals, och det får hon också: boken innehåller ett stort antal citat som i allmänhet är väl valda och fångar Keys tankar, även om dessa inte alltid är så lätta att greppa. Key kan inte betecknas som särskilt lättläst, och ibland innehåller hennes resonemang klara motsättningar. Hennes kritiker tog ofta fasta på vad de uppfattade som inkonsekvenser i hennes resonemang. Ibland hade de rätt, men Ambjörnsson lyfter också fram att Ellen Key blev särskilt kritiserad för att hon var kvinna – att kvinnor skrev romaner kunde i viss mån accepteras, men inte att de tog del i samhällsdebatten på det sätt Ellen Key gjorde.

Ronny Ambjörnsson har även tidigare ägnat sig åt Ellen Key – år 1974 disputerade han med en (opublicerad) avhandling om Keys feminism. Avsikten med det föreliggande verket är att närma sig Key från ett bredare perspektiv, utgående från pedagogik, estetik, filosofi och religion, för att

på så sätt komma åt rådande tänkesätt i Keys samtid – ”Ellen Key är min vägvisare in i förra sekelskiftets Sverige och Europa”, konstaterar författaren. Ambjörnssons bok om Ellen Key är egentligen inte en traditionell idéhistorisk biografi (med ett kronologiskt upplägg). I stället har han valt en kombination: han skildrar Keys barndom och uppväxt i kronologisk ordning och går sedan över till en tematisk framställning om hennes tänkande. Antalet huvudsakliga teman är fyra: tankar om 1) pedagogik och bildning, 2) estetik, 3) livsåskådning och religion samt 4) kvinnans ställning och mäns och kvinnors samlevnadsformer (s. 13–14). Greppet medför naturligtvis vissa upprepningar – vilket Ambjörnsson själv påpekar – men de stör inte läsningen.

Ellen Key föddes 1849 på Sundsholms säteri i Småland. Hennes föräldrar var Emil Key (1822–1892) och Sophie f. Posse (1824–1884). Ellen utvecklade tidigt ett starkt intresse för litteratur vilket enligt Ambjörnsson antagligen bidrog till att hon fick ett slags särställning i förhållande till de fem syskonen. Hon tog ett stort ansvar i hemmet och hjälpte till med undervisningen av syskonen. Modern i familjen var sjuklig och behövde all hjälp hon kunde få. Emil Key var riksdagsman, och i slutet av 1860-talet var familjen bosatt i Stockholm under riksdagssejourerna. År 1876 följde Ellen Key ensam med fadern till Stockholm där hon fungerade som ett slags assistent och hushållerska. Samtidigt fick hon en inblick i politiken och samhällsdebatten. På 1870-talet företog hon också en längre resa till kontinenten tillsammans med fadern, och resan förde med sig många intryck, allt från konst till politik. Det är uppenbart att Emil Key genom sitt arbete bidrog till Ellens intresse för politik, men det fanns också en del spänningar mellan dem: fadern hade t.ex. föga förståelse för den radikalism som lockade Ellen Key allt mer under 1880-talet.

Ellen Key hade undervisats av guvernanter, men var ändå i stor utsträckning självlärd. Enligt Ambjörnsson innebar detta att hennes bildning var av ett mer ”vildvuxet slag” (s. 110) än de jämnåriga pojknarnas, men också att hon slapp den likriktning som rådde i läroverken. Hon deltog i ”Lärokurs för fruntimmer”, och besökte flitigt en läsesalong för kvinnor, som öppnades i Stockholm samma år som Emil Key blev riksdagsman. Ellen Key hade tidigt börjat läsa *Tidskrift för hemmet*, och publicerade själv många texter i tidskriften under 1870- och 1880-talet, inte minst litteraturkritik och artiklar om äktenskapet. En av de frågor som oftast behandlades i *Tidskrift för hemmet* var bristen på utbildning för flickor. Ellen Key var själv tidigt intresserad av pedagogiska frågor, och vurmade särskilt för folkhögskolan som skolform – här var hon influerad av den norske författaren Bjørnstjerne Bjørnson. Key besökte även Bjørnson i samband med en resa till Norge 1876. Med på resan fanns Ellens väninnor Anna Whitlock, Julia Kjellberg och Signe Sohlman.

Ellen Key kom emellertid aldrig att undervisa vid någon folkhögskola. Från 1880 arbetade hon däremot som lärare i Anna Whitlocks skola i Stockholm, och 1883 inledde hon sina föreläsningsserier vid Stockholms arbetarinstitut. Föreläsningarna blev mycket populära och samlade en stor publik – för många i samtiden var Ellen Key mest känd just som föreläsare. Genom sin undervisning och sina kontakter utvecklade hon sin syn på utbildning och fostran: Målet ”var [...] att skapa personligheter, självständiga individer som fritt kunde ta ställning till tillvarons gåtor och problem. Att engagera sig i ett problem och – ibland på egen hand, ibland med hjälp av en handledare – steg för steg närma sig en lösning, ger en tillfredsställelse som är släkt med skapandets glädje”, sammanfattar Ambjörnsson (s. 137). Denna tanke kom också till uttryck i Keys berömda bok *Barnets århundrade*, som utkom 1900. Här kombinerade hon tankar hämtade från kända författare som Rousseau och Spencer med egna erfarenheter. Ellen Key skilde tidigt mellan kunskap och bildning: kunskapen är till sin natur etiskt neutral, medan bildning förbättrar människan. Följden av detta blev en kritisk hållning till skolan och dess mål att alla elever skulle ta del av en viss allmänbildning. Ellen Key betonade i stället de personliga behoven, erfarenheterna och intressena. *Barnets århundrade* fick ett stort genomslag i utlandet, inte minst i Tyskland, men i Sverige var mottagandet svalare: den andra upplagan lät vänta på sig till 1911, och verket fick heller ingen större uppmärksamhet i pressen. Ellen Key kritiserades skarpt av professorn i filosofi Vitalis Norström, som år 1902 lät publicera en stridsskrift mot henne och mot den radikalism hon representerade. Även Svenska Akademiens ständige sekreterare Carl David af Wirsén lät publicera en skrift där han bl.a. kritiserade hennes uppfostringsideologi. Kritiken bidrog av allt att döma till det bristande intresset för Keys bok (det hävdade Key själv), och Ambjörnsson påpekar att en annan möjlig orsak var att tematiken uppfattades som rätt så smal.

I sina s.k. tankeböcker (skrivna mellan 1868 och 1878) diskuterade Key ofta förhållandet mellan män och kvinnor, och gav uttryck för en s.k. särartstanke, i vilken de två könen tillskrevs olika egenskaper. Det hindrade henne inte från att förespråka jämlikhet och en bredare utbildning för kvinnor. Hennes tankar om jämlikhet måste ändå betraktas som komplicerade: kvinnor skall ha samma rättigheter som män, men det finns skillnader som gör att vissa yrken lämpar sig bättre för kvinnor. Som ett exempel kan nämnas att Key ansåg att kvinnans moderskänslor gjorde henne särskilt lämpad för läraryrket. Ibland är särartstanken mer, ibland mindre framträdande. Hösten 1885 höll hon ett föredrag med rubriken ”Missbrukad kvinnokraft”, som senare publicerades. I skriften kritiserade Key kvinnorörelsen för att den alltför ensidigt riktat in sig på att kvinnor skulle få fullständig inträde i arbetslivet. Key blev utsatt för skarp kritik

från flera håll, och man efterlyste en större tydlighet i hennes resonemang: man ville ha ”klara besked”, skriver Ambjörnsson. Hur såg Key egentligen på jämställdheten? I ett annat sammanhang betonade hon att kvinnor skulle ha samma möjligheter att välja yrken som männen, men ansåg ändå att de var mer lämpade för vissa yrken. Denna ambivalenta hållning upplevdes som problematisk, och den gör det ibland svårt att följa Keys resonemang. Ronny Ambjörnsson öppnar emellertid skickligt upp också för motsättningar hos Key, och undviker att generalisera och förenkla.

Ronny Ambjörnsson ger i sin bok ett mångsidigt perspektiv på Ellen Key och hennes olika roller. Han ger en intressant skildring av det nätverk hon ingick i och av hennes inspirationskällor. Jag noterar särskilt den fjärde delen, ”En skön ny värld: tankar om litteratur, konst och vardagens skönhet” där Ambjörnsson behandlar Keys förhållande till litteraturen och till författare som Viktor Rydberg, Bjørnstjerne Bjørnson, C. J. L. Almqvist, J. W. von Goethe och Verner von Heidenstam. Diskussionen ger en fascinerande inblick i det sena 1800-talets idéströmningar. I slutet av den fjärde delen lösgör sig Ambjörnsson en aning från sitt idéhistoriska perspektiv och ägnar sig åt Ellen Keys hus Strand, som hon lät uppföra vid Vättern. Avsnittet om Strand passar väl in i den större diskussionen om estetik och om hemmet och dess betydelse, och erbjuder också ett större fokus på Key som person.

Ronny Ambjörnssons bok om Ellen Key är välskriven och mångsidig och erbjuder intressanta perspektiv på frågor som var högaktuella under det senare 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Det tematiska upplägget fungerar väl, även om jag personligen inte tilltalas av lösningen att förse korta avsnitt enbart med siffror – dessa kunde antingen ha strukits eller bytts ut mot mellanrubriker. Detta är emellertid en detalj och inverkar inte på det faktum att Ronny Ambjörnsson lyckats fånga såväl människan Ellen Key som hennes samtid i en mycket läsvärd bok.

Jennica Thylin-Klaus

Tystnadens historia

Eva Österberg, *Tystnader och tider. Samtal med historien*, 311 s., Atlantis, Stockholm 2011.

DE SVENSKA HISTORIKERNAS *grand lady*, professor emerita Eva Österberg, har skrivit en mycket tankeväckande bok i ett mycket intressant ämne, om tystnaden och tysta personer, platser och situationer i historien. Det är en bok om människor och samhällsgrupper vilkas stämma inte hörs, antingen självmant eller påtvingat, om människor i historien som varit förtryckta, vilka pinats och pågats, vars existensrätt har ifrågasatts och vilka blivit föremål för segregation och allehanda former av diskriminering. Ibland har diskrimineringen och tystnaden haft fysiologiska orsaker, som hos dövstumma, ibland etniska eller religiösa etc. Överhuvud har de svagare i samhället tvingats till tystnad: barn, kvinnor, åldringar, sjuka, fattiga, handikappade, vanärade, utstötta m.fl.

Boken har utgivits av Bokförlaget Atlantis och tryckts och inbundits av Livonia Print i Riga. För omslag och grafisk utformning svarar Annika Lyth. Layouten är enkel och avskalad utan bilder och illustrationer. Boken består av ett inledande kapitel, "Tre tysta människor", ett avslutande sammandrag "Tysta rum och situationer" samt fyra huvudkapitel: "Tiga och tala", "Tystnaden som strategi", "Samhällets pålagda tystnad" och "Handikapp och hämning". I slutet har noter och referenser inlagts.

Tystnaden som samhällsfenomen är något av en paradox i den bråtom- och bruskultur, som Eva Österberg så träffande kallar vår tid. Speciellt gäller detta staden med dess bilar, motorcyklar, spårvagnar, tågstationer, hamnar och flygplatser, men också hemmet och enskilda personer har i allt högre grad blivit föremål för brusкультуrens "ljudavfall" i form av radio, tv, mp3-spelare, internet, celltelefoner o.s.v. En person som vistats i centrum av en storstad, t.ex. New York, London eller Shanghai, vet att man drabbas av en kakofoni av ljud, som småningom ökar ens stressnivå. Dylika platser och situationer har alltid funnits, antikens forum, medeltidens torg och marknad, slagfält genom alla tider. Likaså har tysta personer och rum förekommit, tidigare var de tysta rummen bara fler än de är i dag.

Eva Österberg gör oss också uppmärksamma på att de rum som tidigare varit tysta, kyrkor, bibliotek, sjukhus etc., i dag i allt högre grad blivit bullrigare. Vandrare och cyklister, som tidigare varit tysta och tiggande, är

nu ofta försedda med mobiltelefoner i vilka de kommunicerar högljutt. Klassrummet i skolan var tidigare rätt så tyst under lektionerna, med undantag för lärarens monotona monolog. I dag tvingas, påpekar Österberg, lärarna närmast skrika för att överrösta eleverna. I parkerna, som tidigare oftast var tysta oaser, arrangeras i dag allt oftare konserter och andra evenemang. Österberg frågar sig (s. 40) om det verkligen förhåller sig så, att ”vi i vår tid får uthärda mer oväsen än i mycket äldre tider” och om man överhuvudtaget kan resonera på detta sätt? Kan man i dag överhuvud tala om alltför mycket ljud på offentliga platser, eller är det bara i hemmet dylikt otillbörligt bullrande kan ske?

Österberg hänvisar till historikern Peter Englund, som anser att Europa före industrialiseringen på 1700-talet var förhållandevis tyst och ljudnivån låg. Med ångmaskinen, loken och ångbåtarna inleddes, enligt Englund, ”den största och mest förödande akustiska revolutionen i historien”. Men ändå menar han försiktigt att samhället ingalunda före det moderna samhällets genombrott var tyst och stilla – kyrkklockornas klang, kanonbuller, oväsen från marknader i byar och städer gjorde att människorna också förr i tiden kunde uppleva att vardagen var bullrig. Eva Österberg understryker denna tolkning. Förr upplevdes och hördes naturens röster betydligt kraftigare än i dag, bruset av vatten, dånet från forsar, floder och stormar, mullret från åskan utgjorde mäktiga ljudkällor. Också ljud från hästhovar och vagnshjul på vägarna, ljud förorsakat av slagsmål, rop, svordomar och vrål i städernas trånga gränder gjorde att människorna tidigare knappast upplevde vardagen som tyst och ljudlös. Österberg fastställer sålunda som sin uppgift att i denna bok identifiera tysta platser och personer under olika perioder, diskutera inställningen till desamma över tid, försöka tolka tigande och tystnad i deras kontexter, förstå den betydelse som tillmätts förmågan att tala och rättigheten att tala samt finna exempel på att vissa individer och kollektiv fått sin historia ihjältigen, förbisedd eller oskriven.

Eva Österberg anknyter till den engelske kulturhistorikern Peter Burkes forskning när hon framhåller att tystnad och tigande även kan ses som ett kulturbetonat fenomen. En grundprincip för individen är att a) veta när man skall tala och b) veta vad man skall och kan säga i en viss situation. Religiös tystnad, kvinnor och barns tigande på offentliga platser i äldre tider, hovetiketten o.s.v. är exempel på denna strategi som av Österberg kallas tystnadens/nedtystandets strategi. På Sicilien där maffian härskar är man ovillig att tala med främlingar, ett utslag av ”tystnadskonspiration” (s. 51). Ett annat tema för tystnad och tigande genom historien har varit sexualiteten i alla dess former, inte minst beträffande representanterna för vad som under olika tider ansetts vara onormalt eller moraliskt klandervärt, bl.a. homosexuella och prostituerade.

Under antiken utövades homosexualitet ganska öppet i t.ex. Grekland. Men under medeltiden blev denna form av sexuell utövning småningom av den katolska kyrkan fördömd som ”pervers och skamlig” och som en kättersk handling riktad mot Gud i ett samhälle där det heliga äktenskapet mellan man och kvinna placerades i centrum. Kejsar Justinianus införde dödsstraff för homosexuella på 500-talet. Denna inställning övertogs av protestanterna och den svenska stormaktens enhetskyrka och -kultur fördömde homosexualiteten som en brottslig och straffbar handling, vilken syn kvarstod ända till senare hälften av 1900-talet i t.ex. Finland. Detta innebar att homosexuella tvingades till tystnad, de kunde inte öppet visa kärlek till sin partner och om de blev avslöjade riskerade de att hamna i fängelse.

Tystnad och tigande förekommer både i muntliga och skriftliga kulturer. I lokalsamhället med dess allmänningar och samfällda brukande av jord samt invecklade familjeförhållanden blev tigandet ofta ett argument för motparten i bl.a. arvs- eller marktvister. Det gällde att stiga fram och tala vid rätt tidpunkt för att inte riskera att förfördelas. I umgängeslivet har däremot ”lagom” tystnad ofta rekommenderats, speciellt när det gäller kvinnor. Uppfostran på t.ex. 1700-talet underströk att kvinnan bör använda sig av en ”mild, behaglig stämma” och undvika att stämplas som pratmakare.

Frågan om ”tystnadens geografi” och dess nationella karaktär diskuteras också av Österberg. Myter och stereotyper granskas, som t.ex. det tysta Norden, den tysta finnen eller den pratsamme sydeuropén. Hon hänvisar till den svenske etnologen Åke Daun, som undersökt vad som skiljer svensken från andra folk. USA, där tigandet är ett uttryck för osäkerhet och blyghet ja t.o.m. oartighet, är en diametral motsats till Norden, där tystnad och tigande ofta tolkas som eftertänksamhet och anspråkslöshet. Daun har lanserat en hypotes om att denna svenska mentalitet har sitt ursprung och sin förklaring i det svenska bondesamhället, med dess etniskt och religiöst homogena befolkning. Bilden av svensken som tystlåten och förtegen bejakas av Österberg, som dock i boken ägnar mer uppmärksamhet åt att söka urskilja tysta platser, situationer och personer under olika perioder. Detta tycks henne intressantare, än att ”rita tystnadens nationella karta”.

Eva Österberg serverar sina läsare en mängd intressanta infallsvinklar på tystnaden och dess historia. I kapitlet ”Tystnaden som strategi” tar hon upp retoriken med dess rötter i antiken och då speciellt pausens betydelse inom denna konst. Detsamma gäller för musiken, där pausens betydelse, d.v.s. mellanrummet mellan tonerna, inte kan undervärderas. Andra exempel i detta kapitel är trons tystnad, anammad av t.ex. klosterväsendet under medeltiden. Dit hör också dödens tystnad, t.ex. i form av dödens trädgårdar, kyrkogårdarna där de döda begravas. De döda är tysta, men

kan ändå komma till tals, inte bara i form av böcker, brev och fotografier, utan också inom medicinen genom anatomiska undersökningar, t.ex. vid brottsfall. Varje död kropp har sin historia. Och i de tystas trädgårdar blir, med Österbergs ord ”de levande ordkarga”. Tystnad präglar i dag i västerlandet fortfarande ritualerna kring begravningarna.

Österberg behandlar också andra former av tystnad, t.ex. tystnaden som strategi vid rättegångar, där i historien t.ex. de anklagade vid häxprocesser, barnamörderskor och sexualbrottslingar anammat tystnaden som sin strategi. Ofta ledde dock tystnaden till strängare påföljder, bl.a. dödsstraff, eller så har man genom tortyr fått den anklagade att tala, vilket oftast ledde till samma slutresultat.

En form av tystnad är den av samhället pålagda, tystnaden som straff (t.ex. i fängelser) och som fostran. Isoleringscellen är här det yttersta exemplet på av samhället påtvingad tystnad. Men det finns också andra aspekter på denna form av tystnad. Tjänstemännen inom t.ex. rätts- och socialväsendet, advokater, läkare m.fl. yrkesgrupper har ofta s.k. tystnadsplikt visavi sina klienter. Det statstyrda tigandet kan även, som Österberg så riktigt framhåller, urarta till ett förtigande, vilket bl.a. kommer till synes i Europa då det gäller andra världskriget och Förintelsen. I många länder har handlingarna förtigits eller förringats, så i flera östeuropeiska länder som Tjeckien, Ungern och Slovakien, men också i de nordiska länderna. Även om övergreppen här inte var lika flagranta som i Tyskland och dess satellitstater, där minst sex miljoner judar och andra minoriteter, t.ex. romer, fick sätta livet till. Inte heller Ryssland har gjort upp med sitt förflutna, Stalins utrensningar kostade miljoner ryssar livet på 1930-, 1940- och 1950-talen. Eva Österberg använder sig i detta sammanhang av termen social amnesi, ett slags kollektiv glömska. Den kollektiva glömskan är ofta förknippad med den kollektiva rädslan hos dem, t.ex. tyskarna, som var åsyna vittnen till nazisternas missgärningar. Samma mekanism härskade i Stalins Sovjetunionen, där angiveriet florerade och skrämde folk till tystnad.

En annan form av påtvingad tystnad är censuren, ibland självcensur. Censuren var tidigare antingen världslig utövad av kungamakten och lokalarke makthavare, hertigar m.fl., eller andlig, utövad av kyrkan med dess olika aktörer, påven, biskopar, domkapitel, universitet o.s.v. Genom censuren kunde makthavarna hindra oppositionella uttrycksformer och framföra sina egna budskap till sina underlydande. Böcker, tidningar och tidskrifter blev föremål för censur i dess olika former, rättelser, strykningar, indragningar eller förbud. Censuren kunde vara antingen preventiv eller retroaktiv. Författare och publicister kunde dömas till böter eller fängelse.

Ytterligare ett tema som författaren behandlar i slutet av boken (s. 225–270) är tystnaden hos de handikappade och hämmade. De stumma, t.ex. av

födseln dövstumma eller av andra orsaker, slag eller hjärnblödning, oförmögna att tala, har genom historien varit en mycket utsatt grupp också i det nordiska samhället. Att kunna tala för sig var nästan ett måste, i t.ex. landslagarna, och en stum person utan någon talesman redde sig dåligt. Dövstumundervisningen förbättrades på 1800-talet och teckenspråkets utveckling gav de döva ett eget språk, ett ”modersmål”, med vilket de kunde kommunicera med hörande människor. Mycket långsamt började förståelsen för detta problem i samhället växa, ”döv – kanske stum – men inte dum”. De dövstumma är inga idioter, utan de är lika intelligenta som andra människor.

Eva Österberg har skrivit en fascinerande bok i ett mycket angeläget ämne. Tystnaden som kulturhistoriskt fenomen är mångbottnat och mångfacetterat. Denna bok är läsvärd för en var, speciellt för historikern av facket, men den kan också rekommenderas för andra läsare, inte minst den yngre generationen.

Lars-Folke Landgrén

Medarbetare i detta nummer:

Mikko Huhtamies, docent, forskare, Helsingfors universitet; *Mikael Korhonen*, fil.dr, arkivchef, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Marko Lamberg*, docent, tf. forskningsledare i nordisk historia, Åbo Akademi; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Henrik Roelvink*, Drs theol/Teol.dr hc, rektor, Vadstena; *Per Olof Sjöstrand*, fil. mag., Mariehamn; *Jennica Thylin-Klaus*, fil.lic. (disp.), redaktör, Svenska litteratursällskapet i Finland.

Mikko Huhtamies uppsats har översatts av Jennica Thylin-Klaus.

Pärmbild: Olof Rudbecks karta över norra halvklotet. Vattenlederna har fått särskild uppmärksamhet. Ur Olof Rudbeck d.ä., *Atlant tabulae*, med anteckningar av O. Rudbecks hand, HS F.m. 73, Kungliga Biblioteket, Stockholm.

Historisk Tidskrift för Finland 2012:2

- 173 Lars-Folke Landgrén, *Klassificering av publikationer*
175 Mikko Huhtamies, *Olof Rudbeck, hydroteknologin och nyttans tidevarv i Finland (ca 1650–1750)*

Översikter

- 204 Per Olof Sjöstrand, *Frögerståget*
226 Henrik Roelvink, *När kom franciskanbröderna till Kökar?*
259 Mikael Korhonen, *Forskarnas röst vid digitalisering av kulturarvet*

Granskningar

- 268 Dick Harrison, *En medeltida storstad. Historien om Söderköping.*
Av Marko Lamberg
271 Erik Petersson & Annika Sandén, *Mot undergången. Ärkebiskop Angermannus i apokalypsens tid.* Av Lars-Folke Landgrén
275 Ronny Ambjörnsson, *Ellen Key. En europeisk intellektuell.* Av Jennica Thylin-Klaus
279 Eva Österberg, *Tystnader och tider. Samtal med historien.* Av Lars-Folke Landgrén

HISTORISKA

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, PB 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. **Prenumerationspris 2012:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 12,00 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen. **ISBN:** 0046-7596 **Tryck:** Waasa Graphics Oy, Vasa 2012

FÖRENINGEN